

О. ЛАЩЕНКО

**КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ
НА УКРАЇНІ**

ПРАГА 1941

СЕКЦІЯ МИСТЦІВ, ПИСЬМЕННИКІВ ТА ЖУРНАЛІСТІВ УНО В ПРАЗІ

diasporiana.org.ua

Tiskl Větečka & spol. Praha XII., Lublaňská ulice 20.

О. ЛАЩЕНКО

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ НА УКРАЇНІ

I.

Українська земля за прадавна тече медом і молоком. Ще подорожник XVI. віку розказує, що на Україні така сила зубрів, коней, оленів, що їх б'ють лише задля шкіри, що дикі кози селяни б'ють тисячами, що на ріках багато бобрових гнізд, що хлопці наповнюють весною човни яйцями диких качок, гусей, журавлів та лебедів, що землю вистарчає виорати один раз парою волів і земля дасть пребагатий урожай, що кожний, хто лише побував на Україні, той вже з нею не розлучиться, бо вона тягне до себе людину, як магнет залізо, бо українське небо вабить і вічно сміється.

З прадавніх часів іде боротьба за посідання українською землею. Через українські землі — браму між Азією і Європою — проходить повільно племен, народів, рас. Боронять мечами і коп'ями землю. Сліди селищ пізнього палеоліту, культури трипільської, в могилах — мідь, бронза, залізо, срібло-знаки культури металеві. Україна — перехрестя різних культур, на українському полі зустрічаються культури середньоазійська зі середземноморською, на припонтійським степу хлібороб стає на віковий герць з кочовником, тут червлені щити Європи замикають великі азійські поля.

Про українські племена згадує готський історик (в середині VI. в.), як про найсмільвіші зпоміж слов'ян: „ живуть на лукоморі Понту від Дністра по Дніпро, які віддалені від себе на багато днів ходу“. За свідомством, приблизно з тих самих часів, грека Маврикія — мешкають вони на неприступних місцях, над ріками, багнами, озерами. Мають багато худоби і збіжжя (найбільше проса й льону). Скривдити їхнього гостя — їх самих скривдити. Жінки їхні чесні понад міру. Зброя — короткі списи, дерев'яні луки і малі стріли, напоєні отрутою. Іноді вживають великих і тяжких до ношення щитів. „Іх багато і вони витривалі, легко зносять і спеку й холод, слоту і наготу тіла і голод“. День і ніч вигадують нових способів до війни, бо всі вони вільні й „ніколи не даються наломити під ярмо чужої влади, а вже ніколи на власній землі“.

Загартувати тіло не вистарчило б про те, само по собі, щоб встояти серед повені, що заливала раз-по-раз ширше „скитську пустиню . . . багату травною й великими ріками“ (Гіпокрит). Вже на початках своєї історії українські племена, що жили первісно родами, „кожний з родом своїм“ — організуються в міцні спільноти. Для спільних інтересів сипали вали, ставили заборола; над ріками, на горбах, або на островах серед болот, будували городи. Городи — центри провінцій, укладались політичні області землі, зростала держава.

Українські землі вже за своєї протоісторії мають власний громадський лад, зародки національно-державної свідомости, розвинуті культові форми, оригінальну і великого нап'яття поезію, що її рештки в обрядових піснях дійшли аж до наших днів. За болгарським письменником з кінця IX. в., чорноризцем Храбром, слов'яни „чертамі і різами читаху, погані суще“.

Проте, доперва через повстання Київської держави і прийняття за Володимира Великого християнства знаходить українська духова потуга терен для свого повноцінного історичного виявлення. Могутня експанзивність українського народу на початках його історичного життя! „Ой, вийдемо на першу гору, на високу, блиснем мечем — ясен місяць, пустимо стрілки — дрібен дощик . . .“ Держава Володимира Святого і Ярослава Мудрого вдвоє більша за Візантію, найбільша з європейських держав, охоплює цілий східно-європейський простір, стає безпосередньою загрозою Візантії. „Все покорено било Богом крестянському язую. . . Великому князю Всеволоду . . .“ Великі походи в степ і на море: стяги українських військ стоять під Царгородом, в Болгарії, над Каспієм, на верхівях Волги і Оки, в Прибалтиці, Польщі, Чехії . . . „Комоні ржуть за Сулою, звенить слава в Києві. Труби трублять в Новіграді; стоять стязи в Путівлі . . .“ Слава Києва — на початку XI. ст. має він чотириста церков, вісім базарів . . . — суперничає зі славою Царгороду, західно-європейські центри йому не дорівнюють.

Варязькі первні, що були цінним ферментом при повстанні цієї держави, протягом короткого часу в українській стихії перетоплюються. Володимир Великий розпускає варязьке військо. Про варязьке походження київської княжої династії згадують в XI-XII. ст., як про давній переказ. Національна гордість — військо воліє вмерти, ніж посрамити честь своєї землі: „мертві бо сором не імають“. Українська духовість, свідома свого покликання, повноцінно відчуває на собі безпосередність благословенства Божого, усвідомлює себе історично і метафізично, — свої цілі політичні і післанництво релігійне. Духовість ця експансивна і напята у висоти. Україна — вісь, метрополія великого історичного процесу. . . . і приде (Андрій Первозваний) в усте Днепрское і

оттолі поїде по Дніпру горі і по приключою приде і ста под горами на березі. І заутра востав рече сущим с ним учеником: „видите гори сії? Яко на сих горах восіаєт благодать Божія, імаь і город велик бити і церкви многі імаь Бог воздвигнути“. І вошед на гори сії і благослови я і постави крест і помолися Богу . . . “ (Легенда про заснування Києва).

Є гієрархія суспільства. Київська держава, підчас свого найбільшого політичного, економічного і культурного розквіту — міцно зцентралізована. Віче має лише місцеве значіння. Великий київський князь — хоч за традиціями Рюрикового дому всі князі між собою рівні — „отец і господин“, „князь і самодержец“ для решти. Доперва з упадком Києва набирає сили влада провінційних князів, але Романовичі галицькі привертають собі знову володарську суверенність — повстає держава Галицько-Волинська. Суспільна гієрархія спирається на глибокі духові підвалини. Князь і „черний люди“ — нерозривне одно, князь свідомий своєї відповідальности за землю перед Богом, князь — вивершення землі. За нещасливого походу Ігоря на половців князі радять: „оже побігнем, утечем самі, а черний люди оставим, то от Бога ни будеть грїх, сих видаваше пойдем; но іли умрем, іли живи будем на едином місті“. „Человіка не миніте не примічавше, добро слово єму дадите“ (Володимир Мономах дітям). . . . „золото і срібло і дороге каміння, паси золоті і срібні свого отця і свої — все роздав; миси великі срібні і келихи золоті і срібні сам перед своїми очима звелів побити і відлити в гривни, а так же і монети золоті своєї баби і матері, і розіслав по всій землі; і стада роздав убогим людям, у кого не було коней або у кого згинули від татар . . . Плакали після його смерти, мужі і жени і діти, німці і сурожці і новгородці і жида і убогі і чорноризці і черниці“ (за Літописом). Дружина кладе голови, де лягла голова княжа, умирає, щоб „здобути собі чти, а князеві слави“ — „за землю Руськую, за рани Ігоря, буюго Святославича“. Суспільна гієрархія виходить з органічних передумов: розвиток суспільства свободний — суспільні верстви не замкнуті в собі; княжими дорадниками бували й старші дружинники, а іноді й „старці градскіі“; міщани, „граждани“ правно рівні боярству — вищому шару земської людности тощо. . . . батько Ярослава зорав і змягчив землю, Ярослав засіє, а ми споживаємо“ (за Літописом).

Остаточо політично і культурно підняло князівську Українську Державу — прийяття християнства. Християнство охопило і повязало в одну цілість ціле українське життя, засягнуло чинно в процєс формування українського народу. На початку історичних часів поодинокі українські племена відокремлені одно від одного, „іміахуть бо обичаї свої і закони отець своїх і пре-

данія, каждо свой норов“. Християнство сприймає український народ без значного спротиву — свідоцтво високої духової насичености народу: культ поганських богів — доперва за Володимира споруджується в Києві поганське капище! — незадовольняв духових потреб. Цікаво, як літописець переповідає про пошуки нової віри Володимиром. Володимир шукає нової віри по ріжних землях, але у вірі болгар не знайшов веселости, „лише жалість і сморід великий“, зате у греків — у царгородській церкві — побачив таку красу, що пізнав, що там сам Бог перебуває з людьми, і цієї краси не міг забути. На культуру християнської Русі впливає, зрештою, не одна Візантія, але й християнські культури Вірменії, Грузії, Болгарії (що тоді переживала свій золотий вік) і навіть Західньої Європи. Сама ж Україна несе християнський світоц на Північ.

Прийняття християнства не йде на рахунок відчуження провідних українських кол інтересам землі. „Недостойний ігумен, хужший во всіх мнсіх,“ Данило Паломник просить короля єрусалимського Балдуїна: „Княже мой, господине мой! . . . повелі мі, да би і аз поставил своє кандило на Гробі святім, от всеї Руськія землі“. Духовенство тісно співпрацює з княжою владою, бере участь в Княжій раді, службі дипломатичній, наглядає над державними вагами й мірами.

Київська держава творить одну митрополію; катедри — у Переяславі, Чернигові, Білгороді, Володимирі-Волинському, Луцьку, Перемишлі, Галичі, Ростові, Рязані . . . — під зверхністю київського митрополита „всеї Русі“. На Атонській горі з кінця XI. ст. власний український монастир, рівнож — у Царгороді й Єрусалимі. Є стремління позбутися залежности від Царгороду, церковно незалежитись. 1051. р. без порозуміння з царгородським патріархатом обрано в Києві власного митрополита (Іларіон). Престиж Києва, як релігійного центру, не падає цілковито, коли падає престиж Києва, як центру політичного.

Християнство несе письмо і освіту. „Се же буде відомо всіми язики, всіми людьми, яко грамота руськая ніким же явлена, но токмо самим Богом вседержителем, Отцем і Сином і Святим Духом“ пише київський книжник. Володимир, охрестивши народ, зачинає дітям „даяти наученіє книжное“. Ярослав „собра от старост і попових дітей 300 учити книгам“, „собра писці многі“ для перекладу книжок „і многі списав (книги) положив в церкві святої Софії“ (заснування бібліотеки). При єпископських катедрах powstaють школи для підготовки духовників, при парохіях — початкові школи для широкої людности. Церковний характер навчання зберігається на Україні довгі століття. Повага в княжій Україні до освіти: „велика бо польза бивает чоловіку от ученія

книжного“, „не жалуй же часу ко читаню, бо его на добрії речі обернеш . . . і живота вічного доступиш“.

Хоч духовенство ледве не монополізувало письменства — спочатку перекладне, далі оригінальне — письменство це щодали, то сильніш набирає місцевих національних ознак, переборює чужі (візантійські, болгарські, та інші) впливи. Окрім перекладів релігійної літератури (Святе Письмо, книги Богослужбові, Житія святих, твори Отців церкви і т. д.) — переклади всесвітніх історичних хронік, творів природознавчих та географічних, романів візантійського та східного походження („Троянська війна“, „Александрія“ і т. д.). За болгарськими зразками повстають найрізноманітнішого змісту „Ізборники“ — „Ізборник Святослава“, „Златая цеп“, „Ізмарагд“, „Златоструй“, „Златоуст“, нарешті — література апокрифічна.

З оригінальної староукраїнської літератури збереглось до наших часів з XI. та XII. ст. до сотки творів — серед них твори, що до сьогодні лишаються шедеврами української і почасти світової літератури; це проповіді митрополита Іларіона, полемічні писання і послання „книжника і філософа“ (наводить докази „от Омира, от Аристоля і от Платона“) Кліма Смолятича й „нового Златоуста“ Кирила Туровського, казання преподобного Теодосія Печерського, канони чериця Григорія, поученія Володимира Мономаха, полеміка ігумена Печерського Серапіона . . . і, нарешті, літопис (Початковий, Київський, Галицько-Волинський), дружинна поезія і її вивершення — коронний твір української літератури взагалі — „Слово о Полку Ігореві“.

„Слово о Полку“ не могло зродитись без високої літературної традиції і духово-національної культури цілих поколінь. Знаки цієї традиції в — ідейному змісті (домінує мотив любови до рідної землі) і навіть формі. Сліди існування цілої літературної школи знаходимо і в скромних рештках дружинної поезії, в літописних оповіданнях (зокрема в наймайстернішому з мистецького боку Галицько-Волинському літописі), казаннях (Іларіона, Кирила Турівського), і в безпосередньому покликанні автора самого ж таки „Слова“ на попередника свого, на півлегендарного Бояна, який „аще хотяще пісьнь творити, то . . . свої віщі персти на живії струни воскладаше, они же самі князем славу рокотаху.“ Окрім літературної школи в XI-XII. ст. в Києві існує школа учених. Близьких даних про неї, проте, не доховалось. Висота духового напаяття княжої України міцно і своєрідно позначилась і на інших ділянках культурного життя — будівництві, різьбарстві, малярстві, музиці, прикладному мистецтві, побуті тощо.

Дохристиянська Україна знала переважно лише будівництво деревляне (брак каменя!), хоч своєрідної форми. (Збереглась в деревляних церквах Галичини й Волині). За княжих часів споруджено в одному тільки Києві 80 мурованих і кількост деревляних церков, муровані укріплення з трюмфальним луком — Золотими Воротами . . . , кількадесять церков в Галичі тощо — з них деякі, як катедра св. Софії, церква Десятинна, в Чернигові — Спаська катедра, Печерський монастир, заслужили собі подив „всіх сусідніх народів“. На цілій півночі „від Сходу до Заходу для неї (церкви св. Софії) не знайдеться пера“ (Іларіон). Архитектори — поруч чужих майстрів — майстри місцеві (Петро Милоніг, Олекса). Могутні впливи малоазійські, потім візантійські й навіть геленістичні і романські, за Галицько-Волинської держави — готичні („Галицька архітектурна школа“) органічно перетравлюються. Ані одна з церков княжих часів не є виявом сліпого наслідування чужих архітектонічно-декоративних зразків.

В Києві повстають українські мистецькі школи. З українських малярів доби Княжої знаємо Мойсея, Авраама Смоленського та Олімпія Печерського — чудотворця. Мозаїка Софійської і Михайлівської церков — витвір мистецьких колективів, що були до певної міри незалежні від старовізантійських впливів. На стінах церков — плоскорізьби або фрески — раз-по-раз стрічається й місцева світська тематика: сцени побутові, лови на ведмідя і т. п. З Княжої доби доховалось до наших часів біля 40 ікон (здебільшого Богородиці), з яких деякі місцевого походження (цикль „Христос — Пантократор“, ніби Олімпія) майстерні у техніці виконання і глибоко індивідуальні у ідейному задумі. Численні з цих ікон після політичного поневолення України — з України займанцями вивозяться. (Богородицю, пізніше знану під іменем Ченстоховської, вивіз кінцем XIV. ст. Володислав Опільський зі Львова у Польщу).

З письмом повстало на Україні графічне мистецтво. В скорому часі дійшло високого рівня — мініатюрне малярство XI-XIV. віків (книжкові заставки, кінцівки, ініціали, графічне оформлення Остромирового євангелія і Ізборників Святослава і т. д.).

Рівнож на високому поземі стоїть за Княжої доби мистецтво ужиткове і декоративне. Техніка емалі прийшла на Україну через Візантію зі Сходу (Іран, Єгипет) й у Києві — т. зв. „київська емаль“ — досягає своєрідної досконалости („київська діядема“, „найшійник Кам'яного Броду“, „оправа євангелія князя Мстислава Мономаховича“). Князь Володимир Василькович жертвує в перемиській катедрі „євангеліє апракос“, мальоване й оковане золотом й дорогим камінням, а серед цього каміння „Спас з емалю“. Примінюється емаль і в ювелірстві (декору-

вання емалю барм, нагрудних хрестів). Місцевим виробом, своєрідним в техніці, є й золотарство (нараменники, ковтки).

З прийняттям християнства повстала на Україні церковна музика: „ . . . придоша богоподвізаємії тріє півці греческіє с роди своїмі, от них же начат бити в Руської землі ангелоподобное пініє . . . ” З Візантії принесено й систему нот і самі церковні співи. Світська музика за незначними виїмками (архаїчні риси обрядових пісень) затратилась. Носії музичної творчости є й попередники кобзарів, співаки пісень героїчних, напів легендарні Боян і Митуса (придворний перемиський співак). Побожно-моралізаторські позахрамові пісні поширюють каліки і перехожі старці (попередники лірників), пісні побутові, веселі й сатиричні — мандрівні музиканти, скоморохи. Музичні староукраїнські інструменти — сурми, роги, свірілі, дуди, сопілки, гуслі, бубни, гудки.

Золотий великокняжий стіл дивує своєю пишнотою і багатством чужинців — Захід не знає такого блиску. В літописах, обрядових піснях, фресках знаходимо образ тодішнього побуту і культури матеріальної (двір княжий, боярський, зброя, походи, лови . . .), „ . . . Коло огня ходит широкий танец, А в танці ходит княгня Іванко, На головоїці сокола носит, А в правій ручейці коничка водит, А в лівій ручейці гусевки носит . . . ” (Колядка). В Києві зосереджено безцінні багатства. Святослав, щоб прихилити на свій бік німецького цісаря Генріха, дає йому силу золота.

Високість і пишнота матеріальної культури не розкладає побуту — є напятьість духова — побут і надалі суворий. Володимир Мономах „власними руками” в'язав „конь диких”, „в пущах 10 — 20 живих конь, а кромі тоє же по Росі їзде”, ловив „своїма руками ті же коні дикії”. „Тура мя два метала на розіх і с конем, олень мя один бол, а два лосі — один ногама топтал, а другий рогама бол, вепрь мі на бедрі меч отїл, медведь мі коліні подклада укусил, лютий звір скочил ко мні на бедрі і конь со мною поверже: і Бог неврежена мя соблуде, („Поученіє дітям”). Князь Роман „устремил бо ся бяше на поганиї, яко і лев, сердит же бисть яко і рись, губяще я, яко і коркодил, і прохожаше землю їх, яко і орел, храбор бо бі, яко і тур”. Щоб умилюстити Святослава, послав був до нього — переказує Київський літопис — царгородський цісар „злато і паволоки і мужа мудра”, але Святослав „не позрі на ня”. Тогда послаша ему меч і оно оружїє”. „Он же і приїм, нача любити і хвалити і цілова цісаря”. „І ріша бояре: „лїот се муж хоцет бити, яко імініє не брежеть, а оружїє емлеть; іміся по дань”.

Правно найповніше зафіксовано староукраїнське життя в Руській Правді — збірці норм права цивільного й карного. Смертної кари старо-українське право не знає (була зеведена за Воло-

димира Великого, але не втрималась!). Визнає, зате, право родової помсти. Дуже високі кари за образу чести! Кари тілесні — лише для рабів за побиття вільної людини. Високе є правне становище жінки — княгиня Ольга править суверенно державою, українські жінки беруть чинно участь в суспільному житті.

Самобутність української культури Княжої доби є в усіх ділянках: власний устрій державно-адміністративний, військовий, власна монета („куна“, „гривна“) тощо. Що здобуває український меч, те закріплює українська духовність. Княжа Україна не відгороджується хинським муром від світа — чужі впливи перетравлює в горнилі своєї духовности в нову подобу, проглиблює їх власною духовою печаттю і сама духово експанує. Її впливи ідуть через Чехію і Польщу на Захід. В „Пісні про Роланда“ співається про полки „з племен Росів та Словен“, що б'ються проти Карла Великого; в „Пісні про Нібелюнів“ про — „численних лицарів із землі Київської . . .“ Впливи України ідуть через Кавказ і на Схід — фантастична поема перського поета Нізамі про війну руського короля з Олександром Македонським. Українська культура стає базою, з якої повстають культури польська, литовська, і московська. „О світло світлая і украсно украшена земля Руськая! І многими красотами удивлена еси: озерами многими удивлена еси, ріками і кладязьми містсточесними, горами крутими, холми високими, дубравами чистими, полями дивними, звірьми различними, птицами безчисленими, городи великими, селами дивними, виногради обительними, доми церковними, вельможами многими! Всего еси ісполнена, земле Руськая, о правовірная віра християнська!“

Через політичну катастрофу, що її в половині XII. ст. Україна зазнала, переривається тяглість духового процесу. 1223. року розгромлено зєднане українсько-половецьке військо під Калкою, 1240. — Батий під Києвом: „не можна було нічого чути від рипу його возів, від великого реву його верблюдів й іржання його коней“. Русь, що довгі століття кривавиться в боротьбі з азійським степом, загорожує червленими щити великі поля („погані со всіх стран прихощаду на землю Руськую“) і падає під навалом „неслиханої раті безбожних Моавитян“. „ . . . Ту пир докончаше храбрії русичі, свати попоїша, а самі полегоша за землю Руськую“ . . . Київщина, Переяславщина, Чернігівщина сходять з кону історичного життя — руські князі ідуть у Сарай в золоту Орду скласти поклін Бативві, щоб одержати „ярлик“ на князівство. В Києві — що його знищено вже за княжих усобиць, у боротьбі за золотий великокняжий стіл (зі середини XII. по середину XIII. віку в Києві — 47 князювань 24-ох князів із 7-мох ліній і 3-ох династій!) — лишається „лише двісті домів, та й ті люди живуть в тяжкій неволі“. Київський митрополит Максим переносить свою резиденцію до Володимира Суздаль-

ського, київські чорноризці, купці, ремісники масово йдуть на Північ, ще більше на Захід, на терени „королівства руського“, Галицько-Волинської держави. Вона самостійна у внутрішній і зовнішній політиці. (Заходи створити протитатарську коаліцію з християнських держав, коронація Данила, спроби церковної Унії, експансія мілітарна на північ — здобуття Підляшшя, Люблинської землі, відбудова спустошених татарами провінцій). Закладаються нові города: Холм, Львів, Володимир — поновлюється опіка над культурою (створення окремої галицької митрополії). Галицько-Волинська держава, хоч не досягає могутности держави Київської, ціле століття продовжує її політичну й культурну традицію. Роман, що його приятелюванням дорожать візантійський цісар і римський Папа — „великий князь і самодержець всеї Руси“, Юрій I. — „король Руси“, його сини — Андрій та Лев — „князі Руси з ласки Божої.“ „Галичкий Осмомисле Ярославе! високо сидиши на своєм златокованім столі, підпер гори Угорськії . . . своїми желізними полки, заступив королеві путь, затворив Дунаю ворота, меча бремени чрез облаки, суди рядя до Дуная, грози твоя по землям текуть: отворяєши Києву врата; стріляєши з отня злата стола салтани за землями“.

II.

Нашадки короля Данила по мечу вимирають, право княжити в Галицько-Волинській державі переходить на Данилового нащадка по кужелю — мазовецького князя Болеслава Тройденовича (чужинця й католика!), що княжив під іменем Юрія II. Після його смерти землі Галицько-Волинські переходять під владу литовського князя Любарта Гедиминовича (одружений зі сестрою Юрія II.). За галицько-волинські землі розпочинається довга боротьба між Литвою і Польщею: Юрій II., як князь мазовецький, був сузереном польської корони. Наслідки цієї боротьби: Галичина стає провінцією Польщі, Волинь — Литви.

В міжчасі збирає „хоробрая Литва“ українські землі на сході. Звільняє українські землі зпід татарського ярма, але „старини не рухає, новини не вводить“.

Литовські князі вважають себе за спадкоємців Рюриківців, за законних володарів українських земель й за таких їх вважає населення — землі українські органічно включаються в державу Литовську. Гедимин — „король литовський і руський“, Ольгерд, українець по матері, хрестить своїх дітей в православної вірі. Аристократію в Литовській державі творять на початку старі українські княжі роди. В постійний орган біля великого князя — „Пани - Раду“ — входять перед польсько-литовською унією численні українські представники. Спроби литовських князів створити провідну верству військову, зі самих ли-

димира Великого, але не втрималась!). Визнає, зате, право родової помсти. Дуже високі кари за образу честі! Кари тілесні — лише для рабів за побиття вільної людини. Високе є правне становище жінки — княгиня Ольга править суверенно державою, українські жінки беруть чинно участь в суспільному житті.

Самобутність української культури Княжої доби є в усіх ділянках: власний устрій державно-адміністративний, військовий, власна монета („куна“, „гривна“) тощо. Що здобуває український меч, те закріплює українська духовість. Княжа Україна не відгороджується хинським муром від світа — чужі впливи перетравлює в горнилі своєї духовости в нову подобу, проглиблює їх власною духовою печаттю і сама духово експанзує. Її впливи ідуть через Чехію і Польщу на Захід. В „Пісні про Роланда“ співається про полки „з племен Росів та Словен“, що б'ються проти Карла Великого; в „Пісні про Нібелунгів“ про — „численних лицарів із землі Київської . . .“ Впливи України ідуть через Кавказ і на Схід — фантастична поема перського поета Нізамі про війну руського короля з Олександром Македонським. Українська культура стає базою, з якої повстають культури польська, литовська, і московська. „О світло світлая і украсно украшена земля Руськая! І многими красотами удивлена еси: озерами многими удивлена еси, ріками і кладязьми містсточесними, горами крутими, холми високими, дубравами чистими, польми дивними, звірьми различними, птицами безчисленими, городи великими, селами дивними, виногради обительними, доми церковними, вельможами многими! Всего еси ісполнена, земле Руськая, о правовірная віра християнська!“

Через політичну катастрофу, що її в половині XII. ст. Україна зазнала, переривається тяглість духового процесу. 1223. року розгромлено зеднане українсько-половецьке військо під Калкою, 1240. — Батий під Києвом: „не можна було нічого чути від рипу його возів, від великого реву його верблюдів й іржання його коней“. Русь, що довгі століття кривавиться в боротьбі з азійським степом, загорожує червленими щити великії поля („поганіи со всіх стран прихощаду на землю Руськую“) і падає під навалою „неслиханої раті безбожних Моавитян“. „ . . . Ту пир докончаше храбрїи русичї, свати попоїша, а самї полегоша за землю Руськую“ . . . Київщина, Переяславщина, Чернігівщина сходять з кону історичного життя — руські князі ідуть у Сарай в золоту Орду скласти поклін Батиеві, щоб одержати „ярлик“ на князівство. В Києві — що його знищено вже за княжих усобиць, у боротьбі за золотий великокняжий стіл (зі середини XII. по середину XIII. віку в Києві — 47 князювань 24-ох князів із 7-мох ліній і 3-ох династій!) — лишається „лише двісті домів, та й ті люди живуть в тяжкій неволі“. Київський митрополит Максим переносить свою резиденцію до Володимира Суздаль-

ського, київські чорноризці, купці, ремісники масово йдуть на Північ, ще більше на Захід, на терени „королівства руського“, Галицько-Волинської держави. Вона самостійна у внутрішній і зовнішній політиці. (Заходи створити протитатарську коаліцію з християнських держав, коронація Данила, спроби церковної Унії, експансія мілітарна на північ — здобуття Підляшшя, Люблинської землі, відбудова спустошених татарами провінцій). Закладаються нові міста: Холм, Львів, Володимир — поновлюється опіка над культурою (створення окремої галицької митрополії). Галицько-Волинська держава, хоч не досягає могутності держави Київської, ціле століття продовжує її політичну й культурну традицію. Роман, що його приятелюванням дорожать візантійський імператор і римський Папа — „великий князь і самодержець всеї Русі“, Юрій І. — „король Русі“, його сини — Андрій та Лев — „князі Русі з ласки Божої.“ „Галичкий Осмомислє Ярославє! високо сидиши на своєм златокованім столі, підпер гори Угорські . . . своїми жєлізними полки, заступив королеві путь, затворив Дунаю ворота, меча бремєни чрез облаки, суди рядя до Дуная, грози твоя по землям текуть: отворяєши Києву врата; стріляєши з отня злата стола салтани за землями“.

II.

Нащадки короля Данила по мечу вимирають, право княжити в Галицько-Волинській державі переходить на Данилового нащадка по кужелю — мазовецького князя Болеслава Тройденовича (чужинця й католика!), що княжив під іменем Юрія II. Після його смерті землі Галицько-Волинські переходять під владу литовського князя Любарта Гедеміновича (одружений зі сестрою Юрія II.). За галицько-волинські землі розпочинається довга боротьба між Литвою і Польщею: Юрій II., як князь мазовецький, був сувереном польської корони. Наслідки цієї боротьби: Галичина стає провінцією Польщі, Волинь — Литви.

В міжчасі збирає „хоробрая Литва“ українські землі на сході. Звільняє українські землі зпід татарського ярма, але „старини не рухає, новини не вводить“.

Литовські князі вважають себе за спадкоємців Рюриковичів, за законних володарів українських земель й за таких їх вважає населення — землі українські органічно включаються в державу Литовську. Гедемин — „король литовський і руський“, Ольгерд, українець по матері, хрестить своїх дітей в православної вірі. Аристократію в Литовській державі творять на початку старі українські княжі роди. В постійний орган біля великого князя — „Пани - Раду“ — входять перед польсько-литовською унією численні українські представники. Спроби литовських князів створити провідну верству військову, зі самих ли-

товців католицької віри не ведуться — привілеї Жигмонда з першої половини XV. ст. узгляднюють і православних українців та білорусів.

Суспільно-громадський устрій держави Литовської — органічне продовження устрою держав Київської та Галицько-Волинської. Державне право в Литовському князівстві виходить з права старо-українського; литовський статут, що ним користаються на Україні до XIX. ст., спирається на Руську Правду. Близький до старо-українського вічевого суду — Копний суд (розглядає серед народу справи карні й цивільні.)

До складу великого князівства Литовського входять українські землі з могутніми державно-культурними традиціями. Власних традицій князівство Литовське не мало. Вплив української культури позначається й зовнішньо. Литовський статут — кодекс шляхетського права — офіційно встановлює, що „писар земський має по руску літерами і слови рускими всі листи, виписи, і позви писати, а не іним язиком і слови.“ Українська мова — мова державна. В українській мові провадяться й зносини дипломатичні. „Польська квітнет латізною, Литва квітнет русчизною: Без той в Польці не прибудеш, Без сей в Литві блазнем будеш“. Літературна „русчизна“ — хоч до неї входять різні мовні елементи (церковно-словянські, білоруські, польські) — близька до живої української мови. Жива українська мова позначається на рукописах з XIV. — XVI. ст. — в „Пересопницькому евангелії“ (повстало воно в культурно-аристократичному середовищі, як вислід праці цілих поколінь), Львівській Біблії й виданнях випущених білорусом Скориною. (За Литовської держави є тісні політично-культурні звязки між українцями й білорусами). В перекладі псалтиря Скорини знаходимо „руські слова“ — „для людей простих руським язиком, што котрое слово знаменуєт“. „ . . ми братія не можем ли во великих послужити посполитому люду руського язика, але малії книжки праці нашеє приносимо їм“ (Передмова до книги „Леві“).

Оригінальне письменство за Литовської доби завмирає, переважають переклади Святого письма. Ще у XVI. ст. є багато перекладів евангелій на тогочасну книжну мову. Доперва в XVI. ст. через Польщу, яка тоді переживає золотий вік своєї культури, приходять фрагменти зі західньої лицарської літератури („Книга о Тавдале рицарі“, „О витязях с книг сербских, а звлаштя о славном рицарі Трісчане“). Зявляються переклади уривки з наукової західньої літератури. Україна за Литовської доби продовжує тісніші стосунки зі Заходом, започатковані Данилом Галицьким. Литовсько-руська держава тісно звязана зі Заходом через Ганзейський Союз. Діти української шляхти їздять на Захід учитись. Навязує зносини зі західним світом і Церква: митрополит Цимвлак бере участь на католицькому со-

борі в Констанці, Ізидор — у Ферарі й Флоренції (перша половина XV. ст.). Українське життя, проте, ще настільки своєрідне і самобутнє, українська духовість ще настільки самовистарчальна, що західні ідеї — гуманізм, реформація — або прищеплюються дуже поволі, або взагалі не знаходять собі відгому.

Чужинні архітектори (за готики переважно німці, за ренесансу — італійці), що приходять на Україну, пристосовують своє будівельне майстерство до місцевих вимог. Тогочасне українське будівництво розвивається далі в дусі візантійсько-романських традицій хоч і не без сильних впливів спочатку готичних, потім — ренесансових (певна еклектичність стилю). Львівські ренесансові будови — палац Корнякта, церква Братська, каплиця Трисвятительська — своєю формою типово українські. Рівнож будівництво замкове. Замки за Литовської доби повстають на Поділлі, Київщині, Волині. З них залишилися тільки сліди — руїни замків Острозького, Кремянецького, Дубенського, Камянець-Подільського . . . З могутнього Київського замку з численними вежами і брамами Гedeминовичів на горі Киселівці не залишилося й слідів. З десятиох башт первісного Любартівського замку й пригороду — започатковано його будувати за зразками німецьких замків, закінчено — за зразками ренесансовими, — збереглося лише три: Любартівська, Свидригайлівська та Владича. В готичній замковій палаті з червоної цегли відбувся 1429. р. знаменитий з'їзд монархів. Деякі церкви — Покровська на Поділлі, Монастирська в Зимному — окрім призначення релігійного, мали і призначення оборонне (башти зі зубчастим карнизом і стрільницями) — цікава ознака тодішнього часу.

Переважно церковний характер мала за Литовської доби й українська церковна різьба. Відомий високий технічний рівень тодішньої української різьби: численні мистці працюють у Польщі над прикрасою костелів. Збереглося лише декілька пам'яток: Оранти, зприводу оновлення церкви Київо-Печерської ~~Лаври~~ Семеном Олельковичем, триптих Богородиці, ікона „Святої Софії — Божої премудрости“ (на дереві), статуя св. Михайла з драконом і т. д.

Українське малярство XIV., XV. в. в. перевищає польське. Українських малярів (Владика, Гайль) закликають на найвідповідальніші праці в краківських храмах, королівському замку на Вавелі (фрески каплиці св. Хреста), замку литовських князів у Нових Троках під Вільном тощо. Українське малярство, по трохи звільняючись від візантійської ригорозности набирає індивідуальних рис, кольоритности і т. д. Маляр Андрій витворив свій власний стиль, незалежний ані від візантійських, ані від західно-європейських зразків (фрески в замковій каплиці св. Тройці в Люблині). У Львові, де малярство тоді стоїть чи не найвище, виникає декілька малярських шкіл. Плекається тут і

світське малярство (портрети). Органічно засвоюються впливи італійські, німецькі й голандські.

Сильніше західні впливи позначаються на граверстві. Осередки граверства на Україні: Львів, Острог. Знаний високий рівень графічного мистецтва, напр. багате зовнішнє оформлення „Пересопницького Євангелія“ (різноманітність мотивів заставок, літер і т. д. від найпростіших форм до комплікованих візантійських та ренесансових). „Пересопницьке Євангеліє“ — зразок для низки інших подібних видань.

З української музичної творчості з Литовської доби не збереглося ніяких пам'яток. Українська церковна музика поступово звільняється від залежності від Візантії. Наближенням до музики західно-європейської виникають нові типи церковного співу.

Церква — осередок, з якого виходить тогочасне українське духове життя. Ферментує воно за Литовської доби скорше на рахунок ще живої традиції великого княжого минулого, ніж нових імпульсів. Отже, — певна ідейна інертність і навіть статичність цього життя. Духова співзвучність між віленським княжим столом і українськими масами з часом, зокрема після персональної Унії Литви з Польщею (подружжя Ягайла з Ядвігою), слабне. Загострюються відносини релігійні. Формально православ'є є рівноправною вірою з католицизмом (православні переважають католиків кількісно). Князі литовські стараються на своїх землях заснувати власну православну митрополію (кінцем XIV. в. Галицька — створена королем Юрієм Львовичем — касується). В середині XV. ст. висвячено на митрополита „Київського і всеї Руси“, — всіх українських і білоруських земель — грека Григорія. Проте з часів Ягайла, коли католицизм стає офіційною вірою, дотогочасна лояльність до православ'я зникає. На православних теренах утверджуються католицькі епархії, католики захоплюють церкви з маєтками, православних примушується платити десятину на користь церкви католицької. По містах з маґдебурзьким правом усувається зпід юрисдикції цього права міщан — „схизматиків“ (у Львові з початку XV. ст. не бачимо більше на становищі міських урядників українців). Колись дуже високий авторитет православного митрополита падає, бо не митрополит, а великий князь ставить єпископів — на становище єпископів попадають часто одиниці, що не мають на це ніяких даних моральних і ніякого права. Справою православної віри мусліло заопікуватись саме суспільство: біля церков повстають товариства „православних християн“, які „самі з собою любов'ю еднаються; імена свої разом вписують і братами називаються“. В той час, „коли“ вищі українські верстви починають задля „лакомства нещасного“ переходити на латинський обряд — верстви „нижчі“ тримаються міцно віри батьків,

рішуче протиставляючись цим спробам втягнути себе в Унію. Віра православна поступово стає вірою „хлопською“.

Польські впливи, що протягом XV. ст. в Литовській державі починають домінувати, позначаються окрім релігії й на устрою соціально-громадському, відмінному від устрою, на базі якого Велике Князівство Литовське повстало, й побуті. Суворий патріархальний побут литовсько-українського суспільства, зокрема його верхів, витончується. Великі князі починають нащадкам удільних українських князів і боярства роздавати „земські привілеї“ для обернення цих верств у лояльну до держави шляхту. До того часу боярство ділило свої права зі селянством, від тепер — всі права переходять на один бік — губиться суспільна рівновага. Селянство втрачає свої права — в половині XVI. ст. приходить земельна реформа: кожне сільське господарство дістає „волоку“, за яку має платити чинш. Це значить початок прикріплення селян до землі. Аристократія стає замкнутою класою, яка посідає численні привілеї — мати власні військові частини, торгувати без мита і т. п. Надання шляхті права торгувати без мита підриває економічне життя країни, за яке саме Литовська держава дуже дбала. За литовських часів місто втрачає свій виключно оборонний характер, набираючи характеру торговельного. Мають місце початки мануфактури й промислу (великого значіння набирає відливання металів — церковні дзвони). Для підсилення міського життя, зруйнованого татарською навалою, закликають до міст чужих колоністів, переважно німців. Їм конкурують вірмени і жиди. Більшим містам, як Львів, Кам'янець Подільський, Берестя, Київ, надається самоуправа — магдебурзьке право. Повстають цехи.

Переводиться поступова централізація Литовсько-Української держави; її в XVI. ст. поділено на 13 воеводств, кожне воеводство — на повіти. Великий литовський князь стає конституційним монархом (сойм і сенат — „Пани - Рада“). В половині XVII. ст. остаточно знищено рештки удільного ладу. Централізація влади іде рука в руку зі зміцненням польських культурних і політичних впливів. 1386. р. син Ольгерда, Ягайло, жениться з Ядвігою, наслідницею польської корони Пястів, і Литовське князівство стає політично дуалістичне; р. 1569. Люблінський сойм проголошує — всупереч волі литовських заступників! — остаточно злиття держави Литовсько-Української з державою Польською. Централістичні тенденції не проходять без певного опору з боку українського суспільства. Ще Витовт мусів викинути з Києва удільного князя Володимира Ольгердовича, що дуже дбав за розбудову свого города і своєї правінції, бо цей князь „не всхоті покори учити і челом ударити перед великим князем“. Наступника Володимира називають католики за його відданість православної вірі „схизматиком“. Центральна віленська влада довгі

роки не може скасувати Київ, як удільне князівство; а коли, нарешті у другій половині XV. ст., призначає туди свого намісника, Мартина Гаштанда — кияни не хочуть його до себе пустити, бо був він „лях“. Через незадоволення централізаційною політикою Вільна кінцем XV. ст., 10 літ після смерти останнього удільного київського князя, серед удільних українських князів (Михайло Олелькович, Федір Белзький) виникає змова на життя самого короля, але її викрито і змовників покарано на горло. Дещо пізніш князь Михайло Глинський, протестуючи знову таки проти централізаційних потягнень Вільна, розпочинає з великим князівством правдиву війну, але й вона кінчиться для української сторони невдало. Збройна боротьба за самобутність українського народу з новою силою розгаряється півтора століття пізніш на інших теренах і за інших політичних передумов.

Постановою Люблинської Унії входять українські землі зпід Литви до корони Польської. Як один з перших реальних вислідів Унії, розпочинається польська колонізація українських земель великими магнатами і дрібною шляхтою. Провідні українські верстви мають до вибору або релігійне і національне злиття з новоприбулими елементами, або, зберігаючи свою відрубність, ризикувати стратою своїх привілеїв станових. Повстає, зрештою, окрім вгорі названих, можливість ще третя — на землях „неісторичних“, що їх не мають сил опанувати ані велике князівство Литовське, ані корона Польська, на „жирних“ придніпровських степах, в обороні перед новою навалою дикого поля родиться спонтанними силами українського народу — Козаччина. Русичі знову перегороджують червленими щити великої поля азійські. „Слава не вмре, не поляже! Буде слава славна: Поміж козаками, Поміж друзями, Поміж лицарями, Поміж добрими молодцями“ (Дума про Самійла Кішку).

Польща стала „законною“ через династичний момент, що в тодішньому державно-політичному житті грає чи не вирішальну роль, володаркою українських земель. Довгі роки дивиться українське суспільство, не втрачаючи при цьому свідомости своєї національної окремішности, на польського короля (а потім на царя „російського“), як на свого власного монарха. „Не тобі, Государям твоїм подалась, при котрих ти с предков своїх і родилась. Не думай, штоб ти сама била мой властитель. Но Государь твой і мой общий повелитель. І розность наша єсть в прежних іменах. Ти Велика, я Мала живем в смежных странах . . . Так ми с тобою равни і одно составляем, одному, не двум государям присягаем, по чему почитаю тебе равну собі“. („Розговор Великоросії з Малоросією“).

В уяві народа — монарх завжди від Бога. В петиції до „его кролевське милости нашого пана“ з 1571. р. київська шляхта

жадає „аби листи соймовне, універсали, конституції і каждая справа“ до київської землі були писані лише „руськими літерами і язиком“, „кдж з млодости іншого письма отцове наши учити нас не давали“. „Якож і тен привілей, на злучення едности землі київское даний, іж польськими літерами ест написан, просими его королевское милости, жеби по руську бул переписан“, а під „маєстатною печатию іс подписом королевської руки видан“. З тих самих років зберігся заповіт дітям шляхтича Василя Загоровського. Діти його мають „почати пильно і порядно“ пройти „руську науку в Святім Письмі“, мають берегти звичаї „чесні й покірні руські“, не погорджувати українським письмом та мовою, „не опускати ніколи“ „набоженства в церквах наших, грецькому законіві належного й порядно поставленого“ і . . . „вірно служити його королевский милости і Річі Посполитій“! Втрата власної національної династії, а поступово родової аристократії — за тих часів духової еліти народа — спричинюється, що не переможені на бойовому полі — довгі століття живемо життям напівісторичним. Духове життя наше віками не знаходить належного вивершення. Маєстат чужої династії захитує Козаччина, але остаточно її знищить доперва доба Нова, що вилонює зі себе — через кров і жертву, з лона самої вічності — династію нову, новий Провід народа українського.

III.

Козацтво — фермент українського державно-національного життя, синонім назви України XVI.—XVII. ст. (Козацька Нація). Дотихчасова національна еліта — аристократія поступово губить під польським тисненням свою національну особистість. Козацтво, що самочинно повстало з найкращих елементів цілого народу, переймає з часом провід політичного і духового життя України на себе. Надає цьому життю змісту і стилю, стає його вином і разом міхами.

Козацтво — рушій могутніх народніх рухів в XVI.—XVII. ст., що їх вивершив національний зрив Хмельницького. Характер козацького руху вже на самих початках, коли рух цей не є ще ані політично, ані організаційно викристалізований, коли козацькі полки спорадично ще стоять під польськими прапорами під Смоленськом, Москвою, Хотином, в Молдавії — має забарвлення національне. Польський сойм встановлює, що „низовці“ — „ . . . вороги батьківщини і зрадники. За повстання Лободи й Наливайка — як свідчить учасник подій, польський гетьман Жолкевський — по Україні носяться помисли іти на Краків, розбити польську столицю, вигубити шляхетський стан . . .

Без перерви триває конфлікт польської, а потім московської держави, з козацтвом. Даремні спроби обмежити козацтво реестром, зробити з нього, за обіцянку „і сукон, і пенезей“ —

степову сторожу Річі Посполитої, сторожу, яка б „стерегла і боронила по Дніпру перевози“ скільки їй „Бог милій pomoже“. Косинський вимагає присяги „на послушенство козацькому войську“ не лише у селян і міщан, але й шляхти, і військо Косинського, як, зрештою, й інших козацьких ватажків, українське міщанство зустрічає з навстіж відчиненими брамами, церковними дзвонами й процесіями духовних. За Хмельницького — коли Козаччина зі стихії революційної стає чинником державним — на бік Козаччини, „стоголової козацької гидри“, переходить щодалі, то більше шляхти. „... ми тепер самі Річ Посполита...“ говорять за Хмельницького козаки.

Свідомість свого державно-національного післанництва, вищости моменту національного над моментом традиційно-династичним — остаточно назріває в козацькому проводі підчас візду Богдана Хмельницького через тріумфальний лук, Золоті Ворота до Києва. Єрусалимський патріарх благословляє гетьмана від цілої Східної Церкви, приходять чужоземні послы, й Хмельницький вже не хоче обмежитись помстою „за власну кривду“, навіть за кривду козацького стану, — хоче „вибить з лядської неволі народ руський весь“, підняти всю чернь „по Люблин і Краков“, витворити українське князівство по Холм, Львів, Галич, загнути за Вислу „всіх дуків і князів“. Епогей Хмельницького — вождя даного Богом, отже, вождя, що має „божеське“ право очолити державу і закласти нову династію, — „монархи руського“ це започаткування свідомої боротьби „народу козацького“ (Виговський, Дорошенко, Мазепа, Орлик) за свою державно-національну суверенність. „По довгій, кривавій війні, вічної пам'яті найхоробріший гетьман Хмельницький визволив зпід польської кормиги вельми пригночену козацьку націю. Він то утворив з України незалежне князівство і вдоволився титулом Гетьмана Війська Запорозького, і син його переняв це по нім у спадку, й С... названого князівства по смерті його обірали далі своїх князів, і ніяка держава не присвоювала собі права протівитися цьому.“ („Гетмана Пилипа Орлика, вивід прав України“).

Свідомість козацьких верхів своїх цілей державно-політичних скріплюється свідомістю ваги духової спадщини, традицій, які лягли в основи історичного буття українського народу. „Це ж бо те плем'я славного народу руського, з насіння Яфетового, що воювало Грецьке цісарство морем Чорним і суходолом. Це з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх човнах — однодеревках, по морі й по суші плавало та Царгороду добувало. Це ж вони, за Володимира, святого монарха руського воювали Грецію, Македонію, Ілірію. Це ж їхні предки, разом з Володимиром, хрестилися, віру християнську від царгородської церкви приймали“. (Українські церковні ерархи в меморіялі до польської влади зпочатку XVII. ст.).

„Перше були ми те, що тепер московці: влада, першенство і сама назва Руси від нас до них перейшли. Але ми тепер у них, яко притча во язицїх . . .“ (Слова Мазепи за „Історією Русов“).

Україна в свідомості кращих людей доби Козацької стає підметом свідомої любови — „маткою нашою“, „милою отчизною“, „отчизною нашою українською“. . . . коли за словами самого Спасителя . . . „всяка кров пролита на землі зищеться від рода цього“, то яке взисканіє належить за кров народа Руського, пролиту від крови гетьмана Наливайка до сьогодні, пролиту великими потоками за те єдино, що шукав він свободи, або кращого життя у власній землі своїй“ . . . („Історія Русов“).

З часів Хмельницького до упадку Дорошенка — 30 літ безперервних воєн. Козацька Україна борсається у марній жадобі повязати в одно, суцї по обох берегах Дніпра, свої землі, остаточно вивершити їх столицею — Києвом, перетопити руду народа на метал нації і закріпити історично себе в суверенних державних формах. „ . . . проходя тогочасну іже от Корсуня і Білої Церкви малоросійську Україну, потім на Волинь в княженіє Руское аж до Львова, Замостя, Бродів і далі странствуя, видїх многї гради і замки безлюдні і пустїї, вали негдїсь трудами людськими яко гори і холми висипанї і тїлко звїрям дивнїм прибіжищем і водворенїєм суцїї. Мури зась, яко то в Чолганським, в Константиновї, в Бердичевї, в Збаражї, в Сокалю, що тїлко на шляху нам в походї військовїм лучилися, видїх єдні малолюдні, другїї вєсьма пустїї, розваленї к землі прилипнувшїї, спліснїялїї, непотребним билїєм зарослїї і тїлко гнїздящихся в собі змїїв і розних гадїв і червей содер- жащїї. Поглянувши паки, видїх пространї тогочаснїї Україно- малоросійськїї поля і розлеглїї долини, лїси і обширнїї садове і краснїї дубрави, ріки, стави, озера запустїлїї, мхом, тростїєм і непотребною лядиною зарослїї. І не всує поляки, жалїючи утрати України оної тогочасної, раєм свїта польського в своїх універсалах єя наречаху і провозглашаху; понеже оная при войною Хмельницького бисть аки вторая земля обїтованная медом і млекою кипящая. Видїх ще к тому на розних там місцях много костей чєловєчєських, сухих і нагих; тїлко небо покров собі їмущих, і рекох во умї — кто суть сіє? Тих всїх, єже зрїх, пустих і мертвих насмотрївєшєся, поболїх серцем і душею, яко красная і всякими благами ізобиловавшая земля і отчизна наша Україно-малоросійськая во область пустинї Богом оставлена і населнїцї єя, славнїї продки нашї, безвїстнї явишася“. (Величко: „Передмова до чительника“ у „Сказанїї о войнї козацкої з поляками . . .“).

Але автономна де юре Гетьманщина — фактично близька суверенности. 1652. року посїдає цілу Чернигівщину, Полтавщину, Київщину, Східне Подїлля й частину Волині, 1654. р. — Хмель-

ницький займає частину Білорусії (склала — Білоруський полк), 1657. р. — пинський повіт й східню частину Волині . . . За воєн Хмельницького — українські прапори на західніх межах українських земель (Львів, Люблин, Холм), козацькі чайки — пустошать малоазійські береги, палять передмістя Царгороду. Українські народні маси стихійно колонізують в XVI. ст. Подністровя, Брацлавщину, Дніпровський Низ, в XVII-XVIII. ст. — Слобожанщину, Таврію, Кубань.

Свою державно-національну окремішність зберігає Гетьманщина і після Переяславського договору, і після миру Андрусівського в складі московського царства: має власного голову держави, військо, фінанси власний адміністративний устрій та власне законодавство. В устрої Козацької держави остаточно зафіксовано (переважно у формах права звичаєвого) зрив Богдана Хмельницького. Суспільний устрій, що його була принесла на козацькі землі Польща й що встиг вже був досить міцно закріпитись, „скасовано козацькими шаблями“. В своїх характерних рисах устрій Козацької держави близький до традиції держави Княжої. Українська держава козацьких часів — військова держава. Її назва — Військо Запорозьке, голова держави — гетьман Війська Запорозького — в своїх руках зосереджує гетьман численні державно-адміністративні функції. Дорадчий орган гетьмана — Генеральна старшина (щось як „Рада — Пани“ в Литовській державі). Найвищий державний апарат — Колегія Генеральних Старшин (писар, обозний, хорунжий, бунчужний, осавуд, судді). Були спроби допустити до участі на радах духовенство, міщанство та селянство. Адміністративно ділиться Козацька держава на полки, полки — на сотні, сотні — на курені (декілька сіл та хуторів). Полковник — військовий начальник краю й адміністративний начальник краю. Біля полковника — полкова старшина, біля сотника — сотенна. Окрім реєстрових полків існували полки війська охотницького (сердюки, компанійці), пробувано зорганізувати війська наємні (затяжні) — до українського війська голосяться масово серби.

В тісному звязку з Гетьманщиною перебуває Запорозьська Січ — своєрідний правно-політичний організм, не лише в українській, але і в світовій історії. Запорозьська Січ — вал супроти експансії Сходу і zarazом база для власного політичного збройного протинаступу. За Хмельницького — міцної центральної влади — Січ підпорядкована гетьманові, за Руїни — веде автономну, часто суперечну з інтересами України, політику, але під Полтавою, усвідомивши велич моменту, приєднується до Мазепа.

Поза тенденції певних старшинських кругів замкнутись у клясу — Козацька держава не знає суспільних кляс, як таких. Революція Хмельницького усуває клясовий антагонізм. Власна суспільна гієрархія не встигла була устійнитись. Старшин-

ство замкнулось у „дворянство“, коли Козацька держава була вже у стадії розкладу“ — „малоросійською“ провінцією. Козацька держава — витвір спонтанної волі народу, передовсім його широких мас. „Тим то і стала по всьому світу Страшеная козацькая сила, Що у нас, панове-молодці, Була воля і дума єдина“ (Народня пісня). Народній ворог соціальний був у великій мірі тотожний з ворогом національним. На Україні ненависть до „панів — ляхів“: „шляхтич та жид тільки печені добрі“. Українські землі колонізують польські магнати й польська шляхта. В XVII. ст. українська аристократія — нащадки старих княжих родів, Рюриковичів — для своєї нації в переважній більшості страчені — „русь і кості обростають лядським мясом“. „Ваблячи себе надією соділатись на рахунок нації добрими власниками, лишили сію націю очікувати обітованія Отча свише“. Острожські (на печатці: — „Деї грація дукс Острогіє“), Вишневецькі, Чорторійські . . . — причина „всім заворушенням, настроєнням і побоїщам в Малоросії, послі Хмельницького проїсходившим“.

За польської влади український хлібороб обертається в холопа. Повстає панщина. Рівнож за московської — 1763. року Катерина II. заборонила селянам вільно переходити від пана до пана; сотки тисяч вільних людей переходить у власність царських укоханців та „нових панів“. Зрив Богдана Хмельницького — революція національна і соціальна (одна з найбільших, що їх знає світова історія!) звільняє зпід панської влади селянські маси: маси ці стають підданими Війська Запорозького. Козацька революція повертає хліборобові його право первородне — право на землю. Можливий вільний перехід зі селянського стану до козацького! „Та не буде лучче, та не буде краще, Як у нас на Україні: Нема панів, нема лахів, Не буде й ізміни“ (Народня пісня).

На Україні ряд міст користується маґдебурзьким правом. (Міське самоврядування скасовано московським урядом 1775. року, кільканадцять літ перед тим арештовано увесь київський магістрат і забрано грамоти міста Києва). В Лівобережній Україні міське життя слабо розвинулось — в малих містах не багато чим різниться від життя селянського. На Правобережжі — безнастанний бій з міськими елементами — польським, жидівським. В гієрархії львівських національностей займають українці місце аж по вірменах!

„В куплях, торгах, ремеслах русин з папіжником волности єдиной да не імать; в цехах ремісницьких русину бити не достоїть, доколі ся не попапежить; на власти войтівства і бурмистранства і прочих строїтельств од руского народа да ся не поставляють, доколі ся у папеже не увірують“ (Іван з Вишні).

В той самий час (XVI. ст.), зрештою, львівські польські міщани скаржаться, що „Русь позаймала крамниці і місця християн римської віри“. В ряді лівобережних міст — Стародуб, Ніжин — повстають за Козацької доби нові торговельні центри. Наприкінці XVII. ст. підтримуються інтенсивні торговельні стосунки зі всіма сусідніми народами, а далі з Прусією, Австрією, Швецією, Туреччиною тощо. Вивозяться переважно продукти сільського та лісового господарства, привозяться вироби мануфактурні та металеві.

Роки найінтенсивнішого національного і політичного життя Козацької України — роки її найбільшого культурного підйому: як в житті політичному так і культурному надає змісту й форми козацтво. Інтенсивність культурного життя на Україні за Хмельницького! Провідне місце в духовому житті українському перебирає з першої половини XVII. ст. знову Київ і утримує це місце аж до кінця століття XVIII. Україна часів Мазепи культурно експанзує аж на Балкан.

Українське духове життя, інертне ще в першій половині XVI. ст., поживає за католицького наступу на українські терени — повстає боротьба між православними і латинянами за церкву.

Унійні спроби велись довший час — в першій половині XV. в. київським митрополитом Ізидором, великим литовським князем Казимиром Ягайловичем та інш. — але завжди розбивались на неприступності православних мас. Кількість сторонників Унії була і кінцем XVI. ст. незначна, але до них належав — за малим виключенням — увесь високий клір українського диховенства, включно з митрополитом. Одна із безпосередніх причин повстання Унії — конфлікт між високим церковним кліром і масами: клір у значній мірі залежав від світських кол — братств; „прості холопи, сідельники і кожемяки“ контролюють діяльність єпископів і т. п. Львівському братству надано права Ставропії — привілей безпосереднього підпорядкування патріярхові царгородському. Братство за це повинно було „виявляти всіє противне Христовому закону, за всякий бешкет від Церкви відлучати“, „повинно знати в своїм місті і доколїшніх містах, і селах, як життя попів, так і світських людей і, всяку беззаконність у них бачучи, не таїти, але свому єпископові оповідати“.

Визнання польською владою після Берестейського собору унійської церкви — викликає гостру реакцію серед православного загалу. Українські маси без митрополита і більшости єпископів розвивають подивугідну діяльність, засновуючи братства, друкарні, школи та виступаючи в обороні предківської віри і на полі літературному, в успішній полеміці не лише з опонентами з боку унії, але і з боку католицтва, такими як Скарґа.

Полеміка релігійна внесла ферментацію в духове життя. Найкращі „книжні“ сили — Суражський, М. Г. Смотрицький, К. Саквич, Потій, Вишенський, З. Копистенський, Й. Галятовський, Л. Баранович . . . — беруть участь у полеміці, яка набуває моментами надзвичайної сили і гостроти. З'являється низка монументальних полемічно-філософських трактатів, проповідів і т. д., що, оперуючи рафінованими прийомами езуїтських письменників, підсумовують ціле наше тодішнє духовне життя („Палінодія“ З. Копистенського, „Літос“ — збірна праця київських учених, згуртованих біля П. Могили тощо) — і в поодиноких випадках переходять межі релігійно-церковні, стають до певної міри речниками тодішніх інтересів соціальних і навіть національних. Могутньої сили набирає народня стихія в писаннях в обороні православної віри, „хлопів простих“ і бідняків проти „латинських байок“ і „помпи життя біскупського“ — Івана, чернця з Вишні, від святої Атонської гори, в писаннях сповнених візюністичної сили. „Книги церковні всі й устави словянською мовою друкуете: кажу бо вам таємницю велику, що диявол таку зависть має на словянську мову, що ледве живий від гніву; радо знищив би її зовсім, і почав усю боротьбу свою на те, щоб її зогидити та привести в огиду й ненависть; а що дехто з наших словянську мову гудить, і не любить, знає напевне, що роблять це з дійства й ригання того майстра, духа його піднявши. Але тому бореться диявол з словянською мовою, що вона найплодоносніша з усіх мов і Богу найлюбіша, бо без поганських хитростей і підручників, цебто граматик, реторик, діалектик і інших їх хитростей говористих, що мають в собі диявола, через просте, пильне читання, без усякої хитрости, до Бога приводить, простоту будує і Духа Святого підіймає“. (Іван Вишенський проти змертвої схоластики). Приятель Вишенського, Йов Княгиницький, засновує в Карпатах скит Манявський, що стає до кінця XVII. ст. осередком православного життя в Галичині.

Ще далеко виразніш, ніж на посланнях Вишенського, що далекі були від інтересів політичних — позначилась українська національна стихія в полемічному творі львівського міщанина Рогатинця: „Пересторога“ — апології православної віри і заразом української державности, як її носія. „ . . . Нащадки тих побожних і релігійних самодержців, княжат українських . . . розділилися . . . на поміч проти себе сусідів пограничних приводячи, як угрів, поляків і Литву, велике кровопролиття між собою чинили. Після того ті помічники, побідивши ворогів, потім і їх самих побіждали, й держава Руська в руки їх приходила; а за тим церкві Божі з своїми окрасами на луп приходили: золото, срібло і все дороге каміння і книги забрано . . . , в самім Кракові коронним і в костелах римських повно цього; книг словянських великими склепами знайдеш замкнених, яких на світ не

випустять; також є й у Львові у чернців Домініканів склеп великий книг наших словянських учительських, докупи знесених по збуренні й по завоюванні держави Руської . . . Нащадки князів руських віри православної на римську вихрестилися, і прізвища й імена собі позміняли, немов би не знали, що вони нащадки побожних прабатьків своїх. А після цього православіє грецьке озимніло та в погорду прийшло й занедбання . . . Через те наступали на столиці митролити й єпископи нездатні, не такі, які зперва бували мужі святоблिवі, архимандрити київські . . .“ („Пересторога“).

До загальної реакції чинно увімкнулись рештки ще не денационалізованої шляхти (й навіть магнатів — Острожські, Вишневецькі). Остаточо скріплює становище православної церкви виступ в її оборону козацтва — на прохання Сагайдачного висвячує ієрусалимський патріарх в Києві православних митрополита і єпископів на всі заняті уніятами катедри. Польська влада зпочатку цього висвячення не визнає, але митрополит Іов Борецький може триматись на свому високому пості під охороною населення і козацьких шабель!

Нового удару зазнає українська церква від Москви, хоч ця ще в договорі з 1659. року святочно обіцяла в духовні права української церкви (від якої церква московська відріжнялась і службою, і обрядами, і звичаями) не втручатись. 1685. р. висвячено нового київського митрополита Гедеона в Москві й надано йому новий титул: „митрополит Київський і Галицький і Малиї Росії“, замість — „... і всеї Росії“. Безперервні протести українського (і навіть закордонного) православного духовенства проти зазіхань на суверенітет української церкви Москвою! Москва приборкує українську церкву силою (конфіскація маєтків українських монастирів і т. п.) або хабарями, але українське духовенство і далі вперто боронить своїх старожитних прав — український „митрополит со всім собором“ відмовились були 1654. року „бити чолом“ цареві московському! Кінцем XVIII. в., як самостійна одиниця, українська церква перестає взагалі існувати: київська митрополія стає з того часу розсадником офіційного царславного „православія“, експозитурою на українських теренах „святейшого“ московського синоду. Українські духовні мужі в XVIII. ст. „подобни оним синам Ізраїлевим, кої воспівали: на ріках Вавилонських тамо сідохом і плакахом“ (учитель Могілянської Академії Іреней Фальковський).

Церква за Козацької доби зберегла у значній мірі одно з головних призначень своїх з прадавна — бути вогнищем освіти. Братства, що повстають при церквах, заводять шпиталі, друкарні і для дітей „всякого стану“ — „убогим за простибіг“, а багатим „за рівним датком“ — школи. Братські школи повстають на цілій українській території. Найстарше з братств —

Ставропигійське львівське—єднається з іншими братствами в один союз. (Школа львівського братства близька своєю організацією і програмою навчання школам західно-європейським). Протягом часу виїмкового значіння набирає школа Богоявленського братства в Києві. У київське братство записується гетьман Сагайдачний з цілим військом козацьким. Братство стає під козацьку охорону. (Одна з умов Зборівського миру — охорона української школи: єзуїтські школи мали бути з козацьких земель усунені!). Перший ректор київської братської школи, Іов Борецький — пізніше київський митрополит. 1632. р. Петро Могила обернув школу, за зразками єзуїтських шкіл (щоб краще протиставитись католицькій реакції) — в колегію („Київо-Могилянську“), закликавши на учительські місця фахівців зі західно-європейською освітою. До учительського складу академії належали: Л. Баранович, Й. Галятовський, В. Ясинський і т. д. Зпоміж учнів вийшли: Симеон Полоцький, Степан Яворський, Теофан Прокопович, Григорій Сковорода, Григорій Полетика, М. Березовський, Т. Гулак-Артемівський та інші. Число київських студентів — з усіх українських земель і чужих православних країн (москалі, серби, греки, молдавани, болгар) — протягом цілого XVIII. ст. перевищує річно 1000 душ.

Талановитіших студентів посилалося систематично для доповнення освіти до західно-європейських університетів.

Київська Академія стає другою з черги високою школою на Україні. Перша — Острожська Академія, що встигла була скупчити біля себе кадри визначних учених і стала була центром православної освіти (викладава мова — церковно-словянська з домішкою народної української), проіснувала лише до смерти свого фундатора — 1608. р. „Найдовалися на дворі його і мовці одному Демостенові рівнії, філософове і інші любомудрці. Найдовалися і докторове славнії, в греческім, словенськім і латинськім язиках вицвічонії. Найдовалися і математикове і астрологове превиборнії“ (Захарій Копистенський у „Палинодії“ про Острожську Академію).

Князь Острожський заснував був ще декілька шкіл провінційних — в Турові, Володимирі Волинському, Слуцьку. Вже на початку XVII. в. нащадки Острожських стають католиками (внучку Константина — Василя за її фанатизм у службі єзуїтам вважали в католицьких колах мало що не за святу!) — При православної пастві лишаються лише „худі і неславні“. „Де тепер той камінь дорогий, що й ціни йому не складеш, яким пишалась православна віра — де тепер дім князів Острожських, що всіх переважив ясным сяйвом своєї предківської віри“ („Плач“ Мелетія Смотрицького).

Хоч Київська Академія і не була школою національною в стислому розумінні цього слова — зміст і навіть форма (мо-

ва і т. д.) науки були досить далекі від живих народніх потреб, й хоч низка визначних вихованців Академії стала носіями освіти на Московщині — московський режим, бачучи в Академії осередок духової опозиції супроти своїх централізаційних потягнень, докладав всіх належних зусиль, щоб Академію якнайскорше перетворити в звичайну московську православну богословську школу. На старих засадах існувала Академія до кінця XVIII. в. За Катерини II. вже були залізни старання козацької старшини, що її підпирали широкі маси українського населення, перетворити Академію в університет (другий університет мав бути в Батурині). Московський уряд ліквідує українські школи, доступні широким народнім масам (в Київській Академії поруч себе сидять діти простих козаків і гетьманів, духовні і світські) — повстають школи московські для станів упривілейованих. На терені чернігівського, городинського та сосновицького повітів 1875. р. одна школа припадає на 6750 душ, на тому самому просторі сто з лишком років перед тим — одна школа припадала на 746 душ і т. п. За козацьких часів, навіть за Руїни — масова письменність на українських землях. За свідомством Павла Алепського, що за Хмельницького переїздив Україну „... по всій козацькій землі — дивне та гарне явище спостерігали ми; всі вони, за малим винятком, грамотні, навіть більшість їхніх жінок та дочок, уміють читати і знають порядок служб церковних та церковні співи; священники навчають сиріт і не дають їм тинятись неуками по вулицях... А дітей у їх більше, ніж трави, і всі діти вміють читати, навіть сироти...“ „Знаніе не должно узить своего изліянiя на одних жрицѣв науки, которіе жрут и преснисаются, но должно переходить на весь народ...“ (Сковорода).

Поширення освіти йшло рівнобіжно з поширенням друкарства. Як і школи, повстають друкарні звичайно при братствах або монастирях. Початком XVI. ст. Ф. Скорина переносить свою видавничу діяльність з Праги до Вільна, де 1525. р. повстала була перша в Литовсько-Українській державі друкарня. Одна за другою повстають друкарні дальші: у Львові, Острожі, Києві, Почаєві, Крилосі тощо. 1581. р. виходить Острожська Біблія — перше взагалі повне видання церковно-словянського перекладу цілої Біблії (1633. р. в Москві передруковують її). 1596. р. видають передрук греко-словянської граматики „Адельфотис“. Чимало спричинився до розвитку українського друкарства втікач з Московщини Іван Федорів: засновує друкарню у Львові при монастирі св. Онуфрія, друкує Острожську Біблію і т. д. Широко розбудовує друкарню при Київсько-печерському монастирі архимандрит Є. Платенецький. За перших 15 років своєї діяльності випускає печерська друкарня більше книжок, ніж до того часу всі українські друкарні разом. Книжки, що

видаються у Лаврі, розходяться й поза межами України; нато- мість чимало книжок привозиться на Україну і зза кордону; по містах закладаються бібліотеки; шириться загальна пошана до знання. „Не назначили її на золото, сребро і дороге каменя, которое комиколвек в землю сховано, міль і ржа повредити і в ничтоже обернути може; леч назначення ю на соблюдение негибнущее і никогда неветшающее. Бо, аще і согинет взгля- дом матерії книга, обаче в ній написаное дійство: отважніі чини знаменитих незвитяжонних тріумфантів во — віки пребивает“ („смирненний ієромонах“ Ілля в посвяті „Алфавита Духовного“ до митрополита Й. Круковського).

З XVIII. ст. приходить занепад українського друкарства. Більшість творів знову розповсюджуються в рукописах. . .

Ціле століття ставлять українські друкарські центри спротив московським потягненням: відмовляються посилати до Москви на цензуру книжки тощо. За впертий непослух московських на- казів забрано цілу чернігівську друкарню до Москви!

Проти книжок з України московське духовенство повело боротьбу, відколи книжки ці почали зявлятись на Московщині. Деякі книжки українських авторів палено — щоб та „ересь і смута в світі не були“; кількакратно виходять в Москві накази, що взагалі забороняють московським людям „книг литовськія печати“ купувати і тримати в домах, хоч в переважній біль- шості розходилося про книжки церковні, далекі своїм змістом від політично-суспільних інтересів дня. На Соборі 1690. р. накладено на низку церковних книжок з України — С. Полоцького, П. Могили, К. Ставровецького, Л. Барановича і т. д. — „про- клятство і анатему“ за „прелести латинськія еще кїевськія новіе книги утверждають“. Самих православних українців в право- славній Москві називають довгий час еретиками і . . . перехре- снують.

Між українською та московською літературою лежала прірва, як між продуктами чужих і відмінних один одному культурно-цивілізаційних кругів. Історичний парадокс — прірву цю заповнити, перекинути духовий міст зі суходолу європей- ського на суходол азійський (Московію), духово зєвропеїзувати Москву стає історичним завданням частини високих українських освітніх кадрів, переважно з мурів Києво-Могилянської Ака- демії. Кадри ці, що не зуміли (як це бачимо в добі Княжій) сполучити в собі високого нап'яття релігійного зі свідомістю національно-політичною, що в Козацькій державі не зуміли по- бачити свій власний політичний центр, в гетьмані — свого про- воду, — в незаораних цивілізацією теренах Московії знайшли безмежне поле для місіонарської культурно-релігійної діяльності. Численні твори „книжників“ могилянської доби, що є рівнож добою Хмельницького, коли цілу козацьку землю списано шаб-

лями і залляно кровю, — глухі до болів цієї землі, звернуті у неживу контемпляцію метафізичну. Високе становище, яке на Московщині київські церковні діячі часто займають (Симеон Полоцький стає учителем царя Федора, Теофан Прокопович — співробітником Петра I, Степан Яворський — намісником патріяршого престолу, Дмитра Тупталенка, митрополита у Тобольську і Ростові, проголошує московський синод святим і т. д.) — не лише, що не вмють використати свого високого становища на користь своєї Батьківщини, але посередньо, як носі освіти і культури на теренах політичного ворога України, спричинюються до її закріпачення, до повстання з царства московського — імперії російської. Межі Європи замикала на Сході — Русь-Україна. Московією в уяві тодішньої Європи починається азійська безвість, „Тартарія магна“. Доперва опанувавши Україну політично, частинно закріпивши до себе провідні українські верстви (шляхту, інтелігенцію . . .), перебравши на себе споконвічну назву України — Русь . . . — входить поступово Москва у суходол європейський. Сьогодні — після визвольного зриву, коли європейські провінції московської імперії політично і культурно від неї відпали — бачимо, як Москва повертається потрохи своїм обличчям до Азії, петербурзький період московської історії кінчається, знову починається період „московський“ (концепція „Євразії“ і т. п.).

Сила польського („латинського“) культурного впливу, що почав на Україні домінувати, не в останній мірі зприничив падіння Царгороду (православний центр на Атонській горі з українським монастирем „Руссіком“ не міг його заступити), позначається насамперед на книжній словесности, в однаковій мірі — релігійній, як і світській. Зявляються переклади з польської на українську мову (книжну) численних західних романів, новель, віршів, творів, таких як збірник середньовічних проповідей „Большое зеркало“, перероблена „Александрія“, збірник пригодницьких оповідань „Римські діянія“, „Сім мудрецов“ і т. д. Зявляються поступово спроби за західними зразками власної продукції з красного письменства. Пожвавлюється діяльність наукова (заслуга Петра Могилы). Українська книжна література не губить, проте, цілковито своєї національної індивідуальности. Мова численних творів (між іншим і в широко розповсюджених серед мас т. зв. „учительських евангеліях“) близька до мови народної. Жива народна мова входить і у літературну продукцію Могилянської Академії (драми). Виходить декілька граматик церковно-словянської мови (що в братських школах була одним з головних предметів навчання). З них граматика Мелетія Смотрицького довгий час була основою навчання церковно-словянської мови в усіх православних словянських землях. До грамматики Лаврентія Зизанія Тустановського (1586. р.) додано слов-

ника церковно-словянського-українського. Кількадесят років пізніш перероблює Павло Беринда словника Тустановського у „Лексіон славяно-росскі і імен толкованія“.

Виразної національної свідомости сповнені літописи козацькі (Самовидця, Гребянки, Велика „Історія Русов“ і т. д.) — літературний продукт світських (козацьких або їм близьких) кол українського суспільства. Літописець Г. Гребянка, полковий суддя гадяцький, був співв'язнем гетьмана Полуботка у Петербурзі! Зокрема „Історія Русов“, через яку проходить ідея боротьби українського народу за свої „древні права і привілеї“ з часу „відколи славяни осіли над Дніпром“, формувала, поширючись по Україні в сотках рукописів, світогляд передових кол українського суспільства, в тому числі й Шевченка. Далеко менше національне значіння має зате підручник історії професійного „книжника“, ректора київської Колегії, потім архимандрита Печерського—Гізеля: „Сінопсис“ (1674. р.), хоч був кількадесят разів перевиданий і позначився на історіографії XVII. і XVIII. віків.

Народні українські елементи позначаються і у „вірші“. Бакаляри і дяки-пиворізи виносять віршу зпоза мурів Київ-Могилянської Академії, де професурою абстрактно культивувалась пїтика і найрізноманїтніші віршові форми (як оди, панегірики, гимни, канти, рецеї, посвяти, ляменти... включно до „карміна куріоза“ — „акростихів“, „раків“ і т. д.). Поширюючись серед народніх мас вірша, збагачується мотивами побутовими. Окрім віршів духовних (що їх була переважна більшість: християнські легенди, притчі і т. д.), повстає низка вірш на теми суспільно-громадські (часто гомурстично-сатиричного і навіть політичного характеру — (вірші про зруйнування Запорозької Січи, вірші на похорон Петра Сагайдачного Саковича, „Розговор Малоросії с Великоросією“ тощо).

Національного характеру поза шкільними мурами набірає й українська драма XVII.-XVIII. в. в. Шкільна драма, як така, була повстала зі середньовічних релігійних драм, звязана рігорозними нормами езуїтського театру (правила Теофана Прокоповича) і схована за мурами Академії від розрухів політичного життя, не могла стати драмою національною, хоч із її лона виходять твори такого великого національного нап'яття, як „Милость Божія“ Теофана Трофимовича або твори, насичені мотивами народнього вертепу, як „Комедія на Рїздво Христове“ Тупталенка. До устійнення шкільної драми не могли допомогти ані технічні театральні ефекти Могилянської Академії (як хвилювання моря, „бурі“ і т. п.). В інтермедійній частині вертепної драми, що її носіями здебільшого були школярі, виступають в живому контакті з життям побутові постаті тодішньої української дійсности: козак, лях, литвин, циган, жид. Інтермедії скла-

далися до кінця XVIII. ст. (В. Лащевський, М. Довгалевський). На їх основі повстає нова українська комедія Котляревського, Квітки і, одного з найбільших майстрів світової сцени — Миколи Гоголя. В головній мірі завдяки інтермедіям, що увійшли були і до репертуару шкільного театру (виставлялись підчас перерв драми) поширилась була шкільна київська драма не лише по Україні, але й Московщині і навіть Балкані. Цікаво, що вертеп поборював ретельно московський уряд.

В шкільних колах, окрім „вірші“, та драми на світську тематику, повстає і світська музика (музичні композиції до вертепних вистав). У XVIII. при панських маєтках з'являються оркестри, хорові капели і т. д., що виконують світовий репертуар. Численні українські музики — Боровиковський, Березовський та ін. — здобувають музичну освіту на Заході, переважно в Італії. Поступово засвоюються західньо-європейські музичні впливи (зводиться „гармонічний стиль“ тощо) — під західнім впливом був виробився на Україні специфічний хорово-вокальний, так зв. італійський стиль. Чолові українські композитори другої половини XVIII. ст. пишуть опери, які своїм рівнем стоять на європейському щаблі, на італійські або французькі тексти. Вихованець Київсько-Могилянської Академії, Березовський, досягнув величезної популярності, як композитор, в Італії, що тоді була центром світового музичного життя. Низка італійських музичних академій обирає Березовського за почесного члена, а найзнаменитіша з них — Болонська — за почесного академіка (на мармуровій плиті золотими літерами записує його імя). З половини XVII. ст., одночасово з представниками інших ділянок духового фронту, несуть українські музики західню музичну освіту на Московщину. Царські та патріярші хори комплектуються у великій мірі з українських співаків (як співаки, прийшли були на Московщину Ол. Розумовський та Гр. Сковорода!); переймаються українські церковні співи, наподоблюються українські пісні, українська музика нанує на Московщині ледве що не до кінця XVIII. ст. . .

Українське музичне життя досягає високої культури. Вже початком XVIII. віку з'являються перші українські потодруки („Ірмологіон“ у Львові), співанники („Почаївський Богогласник“), музичні підручники (кількакратно видана „Мусикійська граматика“ М. Дилецького). Розвивається кількоголосний спів. Саксонський пастор Гербіній ставить церковний київський спів в XVII. ст. вище за західньо-європейський. З багатой тодішньої української церковної літератури (в XVII. ст. репертуар Львівського братства складався з 267 творів українських композиторів — М. Дилецького, Гавалевича, Завадовського), проте, нічого не збереглося. В інтерпретації народніх професійних музик-лірників, що творили на зразок цехів цілі братства, дійшли до наших часів твори переходові між музикою церковною та світською, тво-

ри специфічні для тодішньої української шкільної музичної продукції — псалми та канти. Синтезою між творчістю індивідуальною та народною є козацька дума що, як витвір спонтанних духових сил народу, була продовженням старовинного героїчного українського епосу.

Поза все дужчі західні впливи (ренесанс, бароко, рококо, класицизм), українське образотворче мистецтво XVII-XVIII. вв. зуміло не лише зберегти свою індивідуальність, але й творчо експанзувати на чужі терени (т. зв. наришкінський стиль на Московщині). В малярстві переважає ще довгі роки церковна тематика (цінні розписи київських церков — Троїцької, Борисоглібської, на Подолі та інш.). Повстає своєрідна типізація Христа, Богородиці та святих, декоративність старшої іконографії замінюється поступово реалізмом дуже розвинутого малярства портретного. На іконах часто зображуються постаті гетьманів, «киторів і благодителів» церков і навіть козацтва. З'являються портрети світські. Мистецький центр переноситься знову до Києва, де засновуються при Могилянській Академії та Лаврі малярські школи. Якийсь час існує малярська школа і при Академії в Харкові. За свідомством з половини XVII. ст. Павла Алепського „в Києві є сила дуже гарних козацьких малярів, великих знавців свого діла, що вживають всяких хитрих та розумних вигадок, аби зняти правдиві портрети з людського обличчя“. Полотна українських малярів розходяться по численних світових галереях і музеях, — українські європейської слави малярі (Левицький, Боровиковський та інші) ідуть слідами українських письменників і музик у Москву. При польському дворі Яна Собеського працює львівський маляр Василь.

Зі XVII. ст. Київ стає центром мистецтва графічного (малярська школа Могилянської Академії, малярська школа і друкарня при Лаврі). Менші центри гравєрства повстають на провінції: крім Львова — в Чернигові, Почаєві, Новгороді Сіверському. З'являються ілюстрації історичного та побутового характеру, портрети, пляни міст, мотиви архітектурні і геральдичні (комплікованих форм), академічні тези і т. д. Певного застосування в тогочасній графіці, поруч впливів західних, знаходять елементи народного орнаменту. Українське графічне мистецтво (О. Гарсевич, О. Козачковський, Г. Левицький) позначились на графіці цілого Сходу Європи — Білорусії, Московщини, Волощини, Молдавії і навіть Польщі.

Мотиви народні зустрічаються вже за ренесансу і в українській різьбі — зокрема в декоративній різьбі на дереві (іконостаси), хоч більшість різьбарів, що тоді працюють на Україні, — італійці та німці. Ще більшої виразності набувають ці мотиви (соняшники, виноградні лози і т. п.) в декоративній різьбі барокової (кількаповерхові іконостаси, прикраси будов, нагробні пли-

ти) і навіть у витонченій різьбі рококової (іконостаси київської св. Софії та Андріївської церкви). Скульптура монументальна знаходить своїх представників у знаних на цілому Сході Європи М. Козловському, і учні Канови — І. Мартосі.

Побіч впливів західних і традицій старокняжого мурованого будівництва, головним чинником при формуванні мурованого будівництва доби Козацької стає народне дерев'яне будівництво. Через брак каменя в українському будівництві з прадавніх часів переважало дерево. Дерево стає на довгий час основним матеріалом не лише при будовах житлових і церковних, але й будовах призначення оборонного. Виразні елементи фортифікаційних замкових башт мають деякі церковні дзвіниці, що збереглись до сьогодні в Карпатах або на Волині. Тип української хати устійнюється вже за Княжої доби і позначає собою будівництво сільське, „поміщицьке“ і частинно міське. Набираючи в поодиноких українських провінціях локального забарвлення — надзвичайної ріжнородности (зокрема в церквах), зберігає народне будівництво в цілому свій основний тип — конструктивний, благородний в декорації і монументальний (церква Кальнишевського в Ромнах, запорозький Собор у Новомосковському і т. д.).

В реставраційній праці старого княжого будівництва за доби Козацької бере участь ціле українське суспільство (церковний клір, брацтва, козацька старшина і „люде посполиті“), бо відновлення пам'яток славного минулого мало безпосередньо допомогти стримати католицький наступ на Україну, що саме в будівництві — взуїти несуть бароко — могутньо позначається. За Петра Могили оновлено храм київської Софії, що вже в XIV. ст. стояла напівзруйнована, хоч за свідомством сучасників „красувались все ще в ній колони з порфіру і алебастру“, — велику Лаврську церкву, церкву Михайлівського монастиря. Богдан Хмельницький „покри міддю і позлати верх церкви св. архістратига Михаїла“. Відновлено фундаменти церкви Десятинної і збудовано на них церкву нову — тої самої назви. Відновлюється церкви старокняжих часів і на провінції — в Чернигові, Переяславі, Каневі і т. д. Працю Петра Могили продовжує Мазепа: в Києві ґрунтовно відновив або перебудував п'ять великих церков — з них храму св. Софії надав остаточного барокового вигляду, поширивши храм на боки, — з п'ятинавного на дев'ятинавний. Окрім віднови старих церков іде інтенсивне закладання нових — в самому Києві нараховується в середині XVII. ст. до 100 церков і монастирів і в тій справі знову ж таки діяльну участь беруть брацтва. Попри будівництво церковне квітне будівництво світське. Численні визначні зразки цього будівництва до наших часів не доховалось. Як маєток політичних ворогів Москви (будинки Мазепи), були за московської окупації понижені.

Побіч чужих архітекторів, з яких деякі мають європейське ім'я (Растреллі, Шедель), працює за Козацької доби на Україні низка архітекторів місцевих: І. Григорович-Барський, Г. Яновський, С. Ковнір та ін. Західні впливи вони органічно пристосовують до місцевих традицій (мурованого будівництва доби Княжої і зокрема деревляного народнього будівництва) і витворюють через цю синтезу оригінальні архітектурні форми, власний будівельний стиль — козацьке бароко (церкви в Києві, Черкасах, Переяславі, будинок Лаврської друкарні, брама Р. Заборовського в мурованій огорожі храму Св. Софії). З упадком політичного життя в половині XVIII ст. на Україні будівельний рух слабне і віддалюється від місцевих традицій, хоч ще в рококовому будівництві (вежі-дзвіниці в Лаврі, в Софійському храмі, в Михайлівському монастирі) і навіть в будівництві класицизму знаходимо численні українські елементи.

Через брак суверенних державних форм (втрата власної династії, невдача спроб очолити натривало Козацьку державу династією національною і т. п.) — могутнє духове насичення українського народу за Козацької доби не знаходить свого повноцінного виявлення. Козацька держава марно силкується політично охопити цілий український материк і марно силкується в одну органічну цілість перетопити — як бачимо те за княжих часів — життя духове. Духове життя т. зв. вищих шарів суспільства стоїть в певній розбіжності, а моментами навіть в прямому конфлікті з духовим життям широких народніх мас, що його вивершує козацтво. Вирвавши своє коріння з глибин рідної землі, вищі шари суспільства в поодиноких галузях культурного життя, осягаючи великих здобутків — не можуть повноцінно національно духово виявитись, культура їхня з бігом часу стає поступово безкровною, супроти чужих впливів невідпорною і тим самим культурою не національною в стислому розумінні цього слова.

Творчість „мандрівної академії“ другої половини XVIII ст. Сковороди, хоч цілим своїм спрямуванням мала служити вона широким народнім масам (сам Сковорода голосив свою науку в простій свитці з торбою по українських селах) — чужа була політично-національним інтересам землі. Коли Україна борсається в останніх конвульсіях в боротьбі за свою самобутність, Сковорода учить: „На что же мні замишляти, Что в селі ридила мати? Нехай мозок у них рветься, Хто високо вгору дметься. А я буду собі тихо коротати милий вік. Так мине мене це лихо, Щаслив буду чоловік“.

Українською національною культурою за Козацьких часів є в значній мірі культура широких народніх мас і козацтва, кровно з народом звязаного — культура народня. В народній (козацькій) думі, пісні, в народньому будівництві, побуті знаходить

український національний геній терен для свого вислову. Спосіб в який цього вислову dokonano — самобутність, багатство і духове нап'яття української народної культури — жадним іншим народом неперевренені. В народніх думках, піснях, будівництві фіксується могутній епос козацьких воєн і продовжується в абсолютно чистій формі тяглість традицій з доби Княжої. Народня культура стає для українського народу водою живою і цілющою, коли він перестає існувати, як осібне політичне тіло і коли губить в своїх широких масах, позбавлених освіти і закріпачених, свідомість своєї національно-державної окремішности.

IV.

На початку XIX. ст. українські маси не є зрештою позбавлені цілковито відчуття своєї індивідуальности народної. В українському народі живе ще стихійне відчуття своєї відрубности від польського та московського народів. За свідощвом з 30-х років німецького подорожнього Коля „відраза українців до москалів, їхніх гнобителів, така велика, що її можна назвати майже ненавистю. Ця ненависть від XVII. ст. починаючи, коли Україна попала під московську руку, скорше прибрала, ніж стратила на силі, скріплювало її безнастанне обмежування належних України привілеїв . . . Щоб не образити українця, не можна говорити з ним про підпорядкування його батьківщини Московщині. „Зеднання“, поправляє він зараз розмовця. — „Ми, — каже — об'єднались з Москвою“. Але і Котляревський, і Квітка, як і широкі кола українського панства, кепкуючи з москалів, почувуючи до них — як народа — відразу стихійну, в той самий час були лояльними вірнопідданими корони Романових, патріотами імперії Російської, рівнож — Гоголь. Висміює москалів („Вечори на хуторі . . .“) і заразом пише по московські свої твори, як, зрештою, пишуть і інші українці — Богданович, Капніст, Наріжний, Гнідич. Гоголь борсається в судорогах, марно силкується, перемигши власну національну стихію, зрадивши самого себе, наповнити реальним духовим змістом фікцію імперії Російської, духово укоронувати царя московського на „білого, православногo царя російського“, знайти в „Росії“ батьківщину свого духа, свій вимріяний „рай“.

Серед передових кол українського суспільства не вмерла, проте, початком XIX. ст. ще цілковито свідомість свого недавнього великого минулого. Котляревський згадує, як колись бувало „за вічної пам'яті“ Гетьманщини: „Так просто військо шикувало, Не знавши: стій, не шевелись! Так славнії полки козацькі — Дубенський, Гадяцький, Полтавський, В шапках, було, як мак цвітуть. Як грянуть, сотнями ударять, Перед себе списи наставлять — То мов митлою все метуть“. „Чи можу я холоднокровно читати „Войнаровського“ і „Наливайка? Прийміть від мене і від усіх земляків

моїх щирю подяку. Ми ще не загубили з очей подвигів великих мужів, в багатьох серцях не погасла ще давня сила почувань і любови до Батьківщини. Ви ще знайдете в нас живий дух Полуботка. Ви зневажаєте цілий народ, а горе тому, хто хоче понизити цілі народи, хто старається покрити погордою цілі країни. Вони відплатять йому своєю погордою“. (Маркевич в листі до Рилєєва). Вольнолюбива „Історія Русов“ масово поширюється серед української шляхти. До 1854 р. — пише О. Кониський — не було друкованої історії Кониського, але ледве чи багато було таких освічених українців, тим паче патріотів, щоб не мали у себе переписаної „Історії Русов.“ Ясна річ, що за таких передумов, в часі коли все дужчав московський терор, не могло не знайтись серед українського суспільства одиниць, які б на стачичну дійсність хотіли реагувати чинно. Українців після наполеонівських воєн зустрічаємо в численних тайних організаціях, що здебільшого, зрештою, мали досить неясний, абстрактний, національно невиразний програм; а після розгрому цих лож, вже в середині століття, — у власному таємному товаристві, Братстві Кирило-Методієвському. „Коли довше потриває теперішній порядок, в якому все, що українське, зневажається, в якому накинуто на нас чуже ярмо, в якому живемо, мов чужинці, на власній землі, своїй старій Батьківщині, тоді Україна загубить свій відовічний скарб. Невже ж ми своїм життям заслужили на таку ганебну долю? Ні! — Але ми заслужимо на неї, коли не будемо нічого робити і спокійно будемо дивитися, як на наших очах убивають найбільший дар Божий — народні життя з його духом, ідеєю і метою, до якої вона повинна змагатись“ (зі Записок братчика В. Білозерського). Хоч Братство зосередило в собі до сотки членів, серед них М. Гулака, П. Куліша, М. Костомарова, Т. Шевченка та інш. і було в своєму програмі вже значно конкретніше за програми тайних організацій, замість утопійно-філософічних проєктів — ставило собі конкретні завдання суспільні („викорінення рабства і всякого приниження нижших клас“) і політичні (федерація словянських народів зі столицею у Києві!) — було проте і в програмі і в тактиці ще надто „інтелігентське“ та „їдилічне“, щоб стати справжнім національно-революційним чинником. Українське суспільство в перших десятиліттях ХІХ. ст., не позбавлене цілковито національної, а в поодиноких випадках навіть політичної свідомости, позбавлене було, проте, волевости — волі до власного державного життя. Передумовою повстання української державности стає усвідомлення народом його волевої спільноти, навернення повноцінного відчуття — не через авторитет Варшави, Москви, чи якоїсь іншої столиці — свого звязку з Богом. Питання про нову Україну стає, отже, в першій мірі питанням про суверенність її духовости. Ціле ХІХ. ст. іде бій за цю суверенність.

Українська культура, — в першій мірі література — переймає на себе післанництво (за браком життя політичного і до певної міри — суспільно-громадського) взяти в свої руки „меч двосічний“. Від Котляревського до Шевченка — період пасивний, українська духовість не експансує, лише боронить український народ, як спільноту етнічну (повстання етнографічної школи у Харкові, випуск перших словників і т. п.). Прихід Шевченка — за словами сучасників — світильника Божого — „розідрав завісу“ тодішньої дійсності. Шевченко вийшов з лона самої нації і приніс в собі пряме свідoctво про націю, як абсолютну реальність духову: у Шевченка Україна — субстанція, що в собі несе свою правду, і силу, і волю. Україна Шевченка — не лише в минулому і сучасному, але насамперед у майбутньому. Перед сучасниками, „поганими правнуками славних прадідів“ розкриває поет візію сімї „мертвих, живих і ненароджених“, сімї „без хлопа і без пана“, сімї вольної, нової, очоленої новим Ґонтою — і перетоплює словом-вогнем цю візію в чин, що рухатиме покоління. Шевченко не має „я“ особистого, лише „я“ надособисте. Шевченко не лише абсолютно народній поет, але й абсолютно національний поет — другого такого нова Європа не знає. Народня українська стихія доходить через творчість Шевченка суверенних вершин. Шевченко перший суверенний, хоч і некоронований король, князь, вождь нової України — родоначальник нової національної еліти, нової „аристократії“ — кість від кості, плоть від плоті власного народу, — еліти, яка через кількадесять років підніме Національний зрив, започаткує Рух націоналістичний. „... прочитайте ви думи, пісні, послухайте, як вони (селяни) співають, як вони говорять між собою, шапок не скидаючи, або на дружному бенкеті, як вони згадують старовину і як вони плачуть, неначе справді в турецькій неволі або у польського магнатства кайдани волочать, — то тоді й скажете, що „Енеїда“ добра, а всетаки сміховина на московський лад... А на москалів не вважайте: нехай вони собі пишуть по своєму, а ми по своєму. У їх народ і слово — і у нас народ і слово, а чие краще — нехай судять люде. Вони здаються на Гоголя, що він пише не по своєму, а по московському, або на Вальтер Скотта, що той не по своєму писав. Гоголь виріс в Ніжині, а не в Малоросії і свого язика не знає, а Вальтер Скотт — в Едінбурзі, а не в Шотландії, — а може й ще було що-небудь, що вони себе одцурались... не знаю. А Бернс усетаки поет народкїй і великий, і наш Скворода таким би був, якби його не збила з пливу латинь а потім московщина. Покійний Основяненко дуже добре приглядався на народ, та не прислухався до язика, бо може його не чув у колиці од матери, а Гулак-Артемовський, хоч і чув, так забув, бо в пани постригся“... „... мужі мудрі, учені... проміняли свою добру-рідну матір на п'яницю непот-

ребною, а в придаток ще і „в“ додали“. (Тарас Шевченко, в передмові до другого „Кобзаря“).

Українська суспільність, закоштувавши Шевченкового слова, „п'яніє“ духом. Люди, національно „літеплі“, обертаються у „холодних і гарячих“. Духове українське життя до Шевченка — ідилічне, інертне, „культурницьке“ („минулось України козакування на полях бранних, не класти вже козакові життя свого на вагу долі, закозакує вже він тепер на полях солодкого пінопіння“ — Шпигоцький, один із співробітників Срезневського) — після Шевченка починає кваситись. Стає поступово чинником суспільним, хоч довгі роки політично ще невикінченим і незрілим. Українське суспільство, борсаючись в муках (П. Куліш), лише поступово перетравлює зміст Шевченкового послання, вростає в його ідейну надчасову суть, розкриває цю суть в часі, раз-по-раз протиставлячись навіть їй. Костомаров — колись одна із чоловічих постатей Кирило-Методіївського братства, стає виразником аполітичного „українофільства“. Куліш — інший визначний братчик — почавши з ентузіастичної глорифікації Шевченка і Козаччини, кінчає глорифікацією Росії, далі Польщі, нарешті Туреччини. . . Драгоманов — людина може і великого інтелектуального діяпазону, але позбавлена цілковито національного еросу, і тим самим людина духово скастрована — силкується „зверопеїзувати“ українство за ідеями соціалістичного всевітянства. Голосить „соціалізм в справах господарських“, „раціоналізм і реалізм в справах науки й умілости“.

Повного політично-національного вивершення не має українське ані народництво, хоч в національному відродженні відіграє велику роль. „Громади“ народників дбають за масову освіту і вихову мас, провадять широку літературну й наукову діяльність, тужать ще, зрештою, досить невиразно за Україною „без хлопа і пана“. Хоч з одного боку частина української інтелігенції далі духово асимілюється („російська“ література стає її власною літературою, московська мова входить у хатній вжиток і т. д.), хоч численних українців бачимо, як російських письменників, учених, мистців і навіть революціонерів, з другого боку — в широких українських масах свідомість своєї національної самобутности глибшає й росте. Пройдуть ще роки, і збуджені Шевченком маси вибухнуть Національним зривом, зметуть греблі малоросійства і рутенства! До українства навертаються потрохи поодинокі представники зденаціоналізованого панства (т. зв. „хлопомани“).

Після Шевченка, що поніс кару більшу, ніж хто інший з братчиків, іде наступ московського режиму на українство, як на чинник політичний. (Епохальну суть національного послання Шевченка прозрів був один із чоловічих ліберальних московських ідеологів першої половини ХІХ. ст. Белінскій,

ненавидючи „зоологічно“ Шевченка і шкодуючи, що Шевченко не був засуджений на кару ще тяжчу, ніж на яку засудив був його реакційний абсолютистичний цар!) Виходить безконечна кількість законів і наказів, що мають підтягти українське життя в його корінні. В першу чергу вони звертаються проти письменства. (1831. р. касуються на Правобережжі залишки самоуправи а через 10 років на Лівобережжі — Литовський Статут). На українську літературу накладаються аж дві цензури (краєва і головна), забороняється („закон Юзефовичів“ з 1876. р.) імпорт на українські землі видань на „малоросійському наріччі“, забороняється, за незначними виїмками, „друк і випуски в імперії“ оригінальних українських творів і перекладів (включно з текстами до нот), забороняються на українській мові вистави, виклади, нарешті офіційно проголошується, що української мови взагалі „не було, нема й бути не може“! Після арешту братчиків московська цензура викреслює з українських історичних памяток місця „пристрастні до малоросійської народности“. Ще початком ХХ. ст. рада міністрів у Петербурзі „признає за несвоєчасне“ касувати заборону українського слова!

Не маючи змоги для вияву на українських землях, окупованих Московією, переноситься з кінцем ХІХ ст. український суспільно-культурний, а тим самим і політичний осередок, до Галичини. Галичина, — з 1772 р. австрійська провінція, що довгі роки існує під національним оглядом, як земля аісторична, — знову, по довголітній перерві, повязується з материком, починає жити життям всеукраїнським. Не маючи безпосередніх традицій власного національного політичного минулого, що їх мали землі східні (Козаччина), галицьке суспільство пасивне, провінційне, і понад міру лояльне, не вміє довго належно використати тих скромних можливостей для свого розвитку, що перед ним були в Австро-Угорській державі відкриті. „Горстка людей — словінці, далматинці, лужицькі серби, словаки — видають часописи, а три мільонів українців в Галичині не може вказатися нічим, що вказувало б на їх літературне життя. Навіть, видіючи в мусульманському ярмі, болгари дають познаки своєї духової праці, а українці під Австрією живуть без літератури, без часопису, без національного виховання, без шкіл, як варвари“ (Яків Головацький). Певне піднесення були викликали, правда, відомі політичні обставини 1848 р. — з представників галицької інтелігенції засновано „Руську Раду“, товариство для видання популярних книжок „Матицю“, засновано Народний Дім, випущено першу „галицько-руську“ газету „Галицька Зоря“, при львівському університеті устійнено катедри Богословія, „руської“ історії та письменства, тощо, але вже через півтора роки, за перших хвиль австрійської реакції, це піднесення опадає. Австрійський режим ретельно плекає тип „рутенця“. „Характеристичними рисами „рутенства“ був перш

усього чисто галицький, локальний патріотизм, що обмежувався чотирьохміліоновою „рутенською“ нацією, вірнопідданість та надмірна лояльність центральному віденському урядові, повна політична безхребетність, громадський консерватизм, духове назадицтво, наївний хамський аристократизм, що погорджував усім, що не йшло „свише“, згірдливе відношення до мужика з його мовою, безупинна змінливість поглядів і т. д.“ (Ю. Охримович).

Саме галицьке відродження починається доперва в 30-х роках ХІХ. ст. з появи віршів Шашкевича, писаних народньою мовою, теж його збірника „посвяченого руському язичку“: „Зоря“ („Русалка Дністрова“) — на початках не викликало значного суспільного квашення. („Русалку Дністрову“ сконфісковано, а над її авторами переведено слідство!). З руської трійці—два (Вагилевич та Гольвацький) скінчили свою національну путь у ворожих українству таборах — польському та московському. Москвофільство незабаром знаходить (певна річ не без підтримки з назовні!) в спровінціоналізованому галицькому суспільстві досить придатний ґрунт, а це гальмує і обмежує доперва започату й ідейно ще невикристалізовану працю „народовців“ над розбудовою культурного і суспільного життя свого „краю“. Доперва Іван Франко — духовим напаяттям Шевченкові найближчий — наносить москвофільству остаточний удар і одночасово розбиває тісне склепіння рутенського ґетта, прискорюючи цим способом процес духового зростання українських земель. Іван Франко, що як добрий учень Драгоманова, починає свою літературно-суспільну діяльність з гасел про „розум владний без віри основ“. Води рідного загумінку для нього є заплиткі — перепаливши в собі все, чим жило людство, перейшовши цілу землю, хоче знайти заспокоєння своєї духової спраги, яку не може згасити позитивізм. В творчості Франка оживає біблійна легенда й притча індійська, й князівська Русь...—використовує всі жанри словесного мистецтва (пише окрім творів наукових і публіцистичних статей — прозу, драму і вірші) — проте лише на рідній землі, усвідомлює серцем своє покликання, повноцінно розкриває свій ґеній мистецький. Тернистий шлях проробив, поки дійшов радісної правди „Мойсея“.

Вплив Шевченка, що позначився могутньо в Галичині, спричинився через творчість Федьковича на пробудження українського життя в Буковині. 1870 р. виходить на Буковині перша українська газета „Зоря Буковинська“. Зростає свідомість національна, і буковинське українське суспільство не лише починає жити інтересами материка, але й само чинно позначається в цьому житті (Ольга Кобилянська). Зате мертвим і сухим полем, поза історією лежить ще земля, що через кількадесять років стане—освячена іменем Карпатської України — уосібленням цілого

українського материка і осереднім пунктом світової уваги. До перва з половины 90-х років починається на Закарпатті деяка національна ферментация.

Позитивізм (в ріжних своїх формах) — на Україну імпортований і українському духові чужий, ферментує серед українства, як ідеологічно-суспільна течія до середини 20-х років другого десятиліття ХХ. ст. Очистить українську дійсність від нього Визвольний зрив, а остаточно — спонтанне обернення, уосіблене Хвильовим, комуністичних українських лав до націоналізму . . . Позитивізм розкладає національну українську, ще остаточно невикристалізовану індивідуальність національну і послаблює її духову відпорність та експансивність. Винниченко — один із визначніших носіїв на Україні позитивістичної „ідеології“, український письменник, потім голова Директорії — зрадить національну Україну взагалі!

З часів першої „російської революції“ коли завойовано певні суспільно-громадські свободи, духове українське життя на окупованих Москвою землях знову на якийсь час поживається (до нової реакції). Починає виходити низка журналів і газет („Рада“ Єфремова, „Літературно-Науковий Вістник“ М. Грушевського). Заснуються „Просвіти“, до першої Думи (1906 р.) входить українська парламентарна громада, розвивається життя суспільне і мистецьке. Злібералізоване українське суспільство, за виїмком кількох одиниць (в першій мірі — Лесі Українки!) — проте, не бачить відблисків грядучих революційних бур, не чує шуму, збуджених в земних глибинах народніх вод, що незабаром вийдуть на поверхню і затоплять її.

Ідейний розвиток української літератури іде рука в руку з її розвитком мистецьким. Українська література початку ХІХ. ст., майстерна своєю формою. Відчувається в усіх її жанрах діяння великої традиції — „вірші“, „інтермедії“ і т. д. З цієї традиції виростають не лише Котляревський, Квітка, але й сам Гоголь. У Котляревського — що йому належить слава називатись основоположником української літератури — вже в другій половині ХVІІІ. ст. існують попередники, що пишуть живою народньою мовою на побутові теми. Проте, доперва ієній Котляревського надав живій українській мові тривалої вартости мови літературної. Висока словесна майстерність Котляревського й Квітки не могла не позначитися на творчості їх спадкоємців. Традиційні елементи протягом цілого століття проходять через українське письменство, набуваючи тої чи іншої подоби в поодиноких його жанрах. Ідейно й тематично це письменство зосереджується на народі (селянстві), як носієві української національної духової і матеріальної культури. Ідеалізує народній побут (етнографічно-побутова школа 50-60-х років, школа побутово-соціального в кінці ХІХ. ст. і т. д.), осягаючи в творчости Марка

Вовчка („орнаментальна“ стилізація народного побуту), почасти Куліша, Стороженка, Нечуя-Левицького і т. д. своїх шедеврів. Понад усяку літературну школу і навіть саму літературу в стислому розумінні цього слова стоїть творчість Шевченка, перетоплений суверенною волею поета в нову подобу і нову правду, новий ідеальний світ, національний ерос. Реалізм, що його приносить на межі століть на Україну позитивістична агресія (почасти впливи московські) — глибше в українському словесному мистецтві не позначається, хоч і старається впровадити до української літератури тематику їй досі майже незнану й чужу—місто.

З творів побутових, що виростили в значній мірі з традицій театру вертенного, складається основний репертуар українського театру в ХІХ. і частинно ХХ. ст. Український побутовий театр, хоч не мав довгими десятиліттями ані постійної сцени, ані свободи вислову, досягнув блискучого мистецького розвитку. Українська побутова сцена скупчила біля себе видатних драматургів, артистів і музик: Соленика, Садовського, Саксаганського, Турпенка-Карого, Заньковецьку, М. Старицького, Ніщинського, Лисенка, Кропивницького (як драматурга й організатора) і т. д. На свою працю серед злидених і навіть небезпечних умов в українському театрі дивились вони, нехтуючи звабливими можливостями перейти на столичну московську сцену, як на певного роду національну службу. Перша постійна українська трупа повстає (заслугою Квітки Основ'яненка) 1812 р., але доперва майже через сто років, коли дещо м'ягшають суворі адміністраційні репресії, удається М. Садовському закріпитись в постійному театрі в Києві. Театральні приміщення, що з початку ХІХ. ст. будуються на Україні, призначаються для театрів московських! Повного розмаху починає набирати українське театральне життя проте доперва з 1917 р., коли повстають численні нові трупи, засвоюється новий репертуар і нова техніка виконання. (Лесь Курбас засновує „Молодий театр“, що за советської влади обернеться у славнозвісний „Березіль“). Значно пізніше повстає і розвивається український світський театр в Галичині, де через перевагу польських впливів, традиції українського шкільного театру не дотримались. Першу постійну професійну трупу в Галичині засновано доперва 1864 р., і ця трупа проіснувала до Світової війни. Аматорські українські пєси ставились в Галичині з 1848 р., але ці вистави мали характер аж надто епізодичний. І в Галичині доперва після Світової війни повстає низка труп і розвивається ширше театральне життя.

Інтерес до народньої творчості, що прокинувся був на межі ХVІІІ. і ХІХ. століть і що зокрема на Україні досяг був значної сили, не міг не позначитись на використанні української народньої музики. (Протягом ХІХ. ст. церковна музична твор-

чість на Україні послаблюється. Лише в середині століття оживає на короткий час в творчості композиторів т. зв. перемиської школи М. Вербицького, І. Лаврівського тощо). З початку XIX. ст. виходять перші збірники українських народніх пісень (збірник Цертелєва). Українська народня пісня входить до тогочасної музично-драматичної літератури (Нищинський, С. Артемовський та інш.). До Наталки Полтавки на основі народньої пісні — аранжували музичний текст А. Барицький, пізніше — О. Маркович, чех — Ляндвер, Лисенко, нарешті деякі сучасні композитори. В Галичині до народніх оперет і мелодрам складають музику композитори духовні (Вербицький, Воробкевич). Всі ці обробки, проте, в розвитку нової української музики глибшої ролі не відіграли — мали вони здебільшого випадковий, а часто навіть дилетантський характер. Перший, хто дійсно відкрив українську народню пісню, хто пляново й професійно до української народньої пісенної творчості і взагалі нової української музики поставився, був М. Лисенко — основоположник української музики національного стилю. Слідами Лисенка йдуть К. Стеценко, М. Леонтович, О. Степовий, О. Кошиць та інш. Їх творчість, хоч і не має такого широкого діапазону, як творчість Лисенка (від фортепянових творів включно до опер), замикаючись переважно в хорівій мініатюрі, має проте значіння світове. (Кольядки і щедрівки, „Панахида“ Стеценка і т. д.).

В Галичині музичне життя набирає інтенсивности з 80-х років, коли поступово виступають такі композитори, як Д. Січинський, Ф. Колесса, О. Нижанківський, організатор музичного життя в Галичині, С. Людкевич і такі музикологи, як Ф. Колесса, Гнатюк, В. Барвінський та інш. В Галичині — центром музичного життя стає Т-во ім. Лисенка у Львові; на Східніх Землях — заснована самим Лисенком 1904 р. у Києві, музична школа з відділами опери та української драми.

Український народній побут міцно позначається і в українському малярстві XIX. ст. Українське побутове та історичне малярство започатковує Тарас Шевченко. Українська тематика (побут селянський і козацький, баталістика) входить — більш чи менш зідеалізована — у творчість малярів. (низка з яких працюють, як малярі „російські“) — К. Трутовського, А. Куїнджі, К. Крижицького, С. Васильківського, М. Самокиша, М. Пимоненка, П. Мартиновича. Брак власної національної малярської школи є одною з причин певної хаотичности і навіть провінційности тодішнього українського малярства (поминаючи творчість таких його представників, як Шевченко) та деякі інші. Українське малярство, як зрештою й інші ділянки образотворчого мистецтва, не має в своїй цілості ще ясно викристалізованого ідейного змісту і стилю, хоч і старається відбивати в своїх творах основні мистецькі напрями від академізму (К. Устіянович, П. Свідомський) почи-

наючи і „модерними“ напрямками, як імпресіонізм (М. Бурачок, І. Труш, М. Жук, Л. Гец), футуризм і кубізм (В. Семенко), неокласицизм і експресіонізм (М. Глущенко, І. Бабій), сюрреалізм (Р. Сельський) — кінчаючи.

Тарас Шевченко був основоположником і нової української гравюри (з новою побутовою та історичною тематикою), — під впливом Шевченка працюють численні „російські“ офортисти. З дозволом, на початку ХХ. ст., друку українських книжок розпочинається відродження української книжкової графіки (стилізаційні спроби О. Сластіона та О. Судомори під народній орнамент). Остаточного виразу надають новій українській графіці, спираючись на традицію барокової української гравюри — В. Кричевський та зокрема Ю. Нарбут.

Основоположник нового українського різьбарства Ф. Балавенський єднає традиції класицизму з українським етнографізмом (погруддя письменників та громадських діячів, алегоричні різьби і т. д.). Українську тематику знаходимо у численних скульпторів з другої половини ХІХ. ст., коли вже були почали домінувати реалістичні течії, і на переломі ХІХ. ст. з ХХ-м за впливів імпресіонізму. (М. Мікешин, М. Забіла, Л. Позен, В. Беклемішев, — український побут, погруддя Шевченка і т. інц.). О. Архипенко, що виростає з кубізму та футуризму, даючи в пластиці оригінальне розв'язання простору — новатор світовий, але власній національній скульптурі до певної міри чужий, бо органічно не зв'язаний з її традиціями. Розвивається скульптура вжиткова (металеві вироби, архітектурні прикраси і т. п.).

До упадку українського будівництва в ХІХ. ст. спричинилась у великій мірі заборона в 1801 р. будувати в українському стилі (церкви з трьома банями і т. под.). Протягом ХІХ. ст. знищено низку пам'яток українського образотворчого мистецтва (по українських церквах понищено численні статуї, Десятинну церкву розібрано і побудовано наново в московському дусі і т. д.). Будівництво на Україні протягом ХІХ. ст., зокрема в його другій половині, набирає еkleктичного характеру. На початку століття дів на Україні стиль ампір, набираючи зокрема в церковному будівництві і провінційних будинках місцевого характеру (ампірні церкви на Харківщині й Полтавщині, міські ратуші і т. п.). Досить широке розповсюдження знаходить т. зв. віденський неоренесанс (театри в Києві, Одесі, Львові). Наприкінці століття поруч з „модерними“ напрямками штучно насаджують на Україні в церковному будівництві московські архітектори т. зв. псевдовізантійський стиль. Одночасово, проте, виникають спроби відновлення в будівництві українського стилю (використання мотивів козацького борока і народнього дерев'яного будівництва). В цьому напрямі працюють численні архітектори: Альошин, В. Кричевський, С. Васильківський, О. Лушпинський (в Галичині).

В стилі дерев'яного народнього будівництва вже 1854 р. повстає на Полтавщині знаний поміщицький будинок Ґалаґана.

Одним із головних середників для винародовлення українських мас стає в руках московського режіму школа. Тотально знищивши протягом XVIII. ст. українське шкільництво, приступає початком століття XIX. московська влада до насаджування на українських землях своєї власної шкільної системи. За статутом з 1828. р. гімназії призначаються для шляхти, семінарії — для духовенства, окружні школи — для шляхти, міщанства, купецтва, і лише до церковних приходських шкіл могло, крім міщанства, мати доступ селянство. Ця остання можливість мала, зрештою, характер більш теоретичний, бо на ділі широкі маси селянських дітей виростали поза всякою школою. Ще початком XX. ст. в київській шкільній окрузі понад 80% дітей було без освіти. Доперва в другій половині XIX. ст. заснуються вчительські інститути і церковно-учительські школи, що їх двері відчинено і для селян. Зі середніх шкіл своїм характером найбільше українськими були духовні семінарії, з нижчих загально-освітніх шкіл — бурси. Решта — мала характер цілковито московський. Московська мова (викладова в усіх школах) і релігія (в московському дусі) стають головними предметами навчання. Освіту відірвано цим самим цілковито від мас!

Тиснення режіму позначається і на високому шкільництві (1804. р. повстав був університет в Харкові, який, хоч з викладовою московською мовою, стає осередком українського життя на Слобожанщині; 1834. р. на місці скасованого польського університету у Вільні — повстає університет св. Володимира в Києві). Скасовано академічну свободу, університети поставлені під безпосередню владу кураторів, ректора безпосередньо призначає міністр освіти, декани повинні слідкувати за викладами професорів, обмежено кількість студентів. Доперва 1863. р. навернено університетам деякі права, але через кільканадцять років ці права знову (до 1905. р.) скасовано. В середині XIX. століття в передових кругах української інтелігенції повстають стремління підняти народню освіту: заснуються приватні і недільні школи, друкується ряд підручників, ідуть домагання завести українську мову, як викладову і т. п. Але всі ці почини перериває урядовий засяг. З великою стихійною силою може розгорнутись українське шкільництво доперва в державі.

Сприятливіші умови для розвитку має українське шкільництво в Галичині. Повної націоналізації школи, проте, не досягнуто, хоч роками за неї зводжено тяжкі бої. Радикальне погіршення українського шкільництва принесла окупація польська.

Певної широти досягає перед Світовою війною розвиток українського шкільництва на Буковині. Побіч кількасот нижчих українських (або мішаних) шкіл, засновується на Буковині де-

кілька українських гімназій і при Чернівецькому університеті — катедра української мови та літератури. Після окупації Буковини румунами перетворено цю катедру на катедру порівняльної історії словянських літератур, і ціле українське шкільництво — середне, як і нижче — протягом кільканадцяти років безоглядно знищено.

На Закарпатті в першій половині XIX. ст. існують українські школи при церквах, але протягом XIX. ст. — під зовнішнім тисненням, що знайшло своє завершення у законі Аппонія (з 1907 р.), за яким немадярським народам на Угорщині взагалі заборонено мати свої школи — майже цілковито зникають.

Головним об'єктом української науки в XIX. ст. (як і літератури) стає народ. Харківський науковий гурток в 20-х і 30-х рр. — І. Срезневський, поет Метлинський, В. Пассек і т. д. — розвиває широку діяльність (само собою аполітичну) в галузі літературознавства, філології і головно етнографії. Повстає низка періодичних і неперіодичних видань, що присвячені вивченню української культури (журнал „Украинский Вестник“, „Украинский Журнал“ та „Украинский Альманах“, „Запорожская Старина“ І. Срезневського, „Сніп“ Корсуна і т. п.). І. Срезневський доводить у спеціальній розвідці багатство української мови. В Петербурзі виходить „Грамматика малоросійського наречія“ О. Павловського. З'являється низка збірників — Цертелева, Лукашевича, Максимовича — українських народніх пісень, дум, легенд. Над українською історією працюють з другої половини віку П. Куліш та М. Костомаров; над філологією — О. Потебня; над історією права — О. Кістяковський. Початком 60-их р. осереднім українознавчим органом є „Основа“, що виходить у Петербурзі.

1843. р. повстає з почину М. Максимовича, першого ректора київського університету, під назвою „Археографічної Комісії“ історичне товариство. Товариство це, що його розквіт припадає аж на 70-ті й 80-ті рр., опублікувало численні історичні акти Правобережної України. Широку дослідну діяльність в ділянці української історії, мовознавства, етнографії тощо, розвиває „Південно-Західній Відділ Російського Географічного Товариства в Києві“ (з 1873 р.) — зназовні московська, але внутрішнім змістом українська інституція. Найвизначніші тоді українські наукові сили: П. Житецький, В. Антонович. Ф. Вовк, П. Чубинський, і т. д. З рамени Відділу виходить низка публікацій тривалої вартости для українознавства, — збірники українських історичних пісень (Антоновича та Драгоманова), збірники етнографічно-статистичні, матеріали Чубинського і т. д. 1876. р. Відділ урядово замкнено. Українське наукове життя мусить розвиватись надалі в таких наукових інституціях, як „Історично-Філологічне Товариство“ в Харкові (О. Потебня, М. Сумцов, О. Багалій) або „Історичне Товариство Нестора Літописця“ у Києві.

В міжчасі виходять такі ґрунтовні праці, як в ділянці етнографії — праці Б. Грінченка, в ділянці історії й археології — праці В. Антоновича, Д. Багалія, Ф. Вовка, тощо. За редакцією М. Біляшевського виходить на переломі століть власний археологічний орган „Археологическая Летопись Южной России“. Осереднім органом наукової праці стає місячник „Киевская Старина“ (з 1882 р. у Києві). При кінці століття розпочинає ширшу дослідну діяльність в ділянці археології, етнографії і т. д. низка провінційних гуртків: губерніяльні архівні комісії, „Товариство дослідників Кубані“, „Товариство історії та старовини в Одесі“ і т. п. Українська наукова інституція, як така, може повстати на східніх землях, проте, доперва після „російської“ революції 1905/6 р. — з ініціативи історика Грушевського засновується „Українське Наукове Товариство“ у Києві. У склад Товариства, окрім учених українців, увійшли численні чужинці. (Ще 1889. р. на Археологічному зїзді в Києві дозволено читати реферати всіма слов'янськими мовами, окрім . . . української!).

У Львові 1873. р. повстає „Товариство ім. Шевченка“, яке через 20 років обертається в товариство наукове й стає на певний час — за московської реакції на Східніх землях — осередком українського наукового життя взагалі. Біля Товариства працюють такі визначні учені, як Франко, Грушевський та інші. Наукова праця надалі затримує характер переважно українознавчий, хоч й не без впливів позитивізму. Для української науки, як і для інших ділянок духового життя, що мало переважно характер аполітичний і культурницький, головним предметом пізнання є народ, як певна спільнота етнічна. ХІХ-е століття — характером своїм пасивне, (боронило себе, а не наступало!) зафіксувало в науці, мистецтві і т. д. етнічні первні українського народу. Перетопити ці первні в подобу нову, з етнічних мас викувати суверенний моноліт були тодішні покоління безсилі. Процес цей повно розгортається доперва за наших днів, за Революції націоналістичної: відчувши на собі діяння волі абсолютного, на кон історичного життя виходить український народ і перероджується в націю. Базою і зарозом носієм українського національного відродження стають широкі народні маси. Українська нація, одна з перших націй на світі, в якій духове життя позначає сьогодні воля народня. Не „вишиваний“ принц, а кріпак Шевченко і селянський син Андрій Мельник — носії українського національного відродження, національна аристократія. Українська нація, вийшовши живою із тьми (несвідомости), не є переобтяжена численними, нині вже статичними „традиціями“ „феодално - династичного“ світу (які, як бачимо, й у інших народів вже відіграли або дограють свою роллю). Нова Україна — „без хлопа й пана“, національна Україна — Україна надклясова. (Нова суспільна гієрархія остаточно викристалізується,

вийшовши з бази національної, по віках!) Щоб бути близькою і зрозумілою масі, не потребує нова українська духовість свої прапори перелицьовувати й афішуватись „соціалістичними“ правдами. „І коло Неї люди в подертій одежі, Коло Неї босі полки, Що боронять останні межі. Що моляться тільки Їй . . .“ (Юрій Липа).

V. *)

За пророчим словом Шевченка Україну збуджено окраденою у сні. Українська духовість напередодні національного зриву, була у своїй середині розіджена чужими українській істоті ідеями демоліберальних і соціалістичних світів. Не могла, за виїмком кількох одиниць, відчутти грядучих революційних здвигів, мала в собі надто багато ліберальної хаотичності і „інтелігентської“ мягкотілості, щоб, коли національний зрив пройшов, опанувати його стихією. Народні маси, що раз-по-раз проривали греблі і виходили з тісних берегів тодішньої української дійсності, розливаючись в хаос, мусли проробити глибоке внутрішнє квашення, щоб стати базою, з якої мала зростати нова українська дійсність. Страшливі апокаліптичні катаклізми, через які народу українському приходиться сьогодні переходити, не лише що не припиняють процесу цього квашення, а навпаки — прискорюють його. Дорога з передвоєнних років до 4-го Універсалу і далі — воістину дорога чуда. Українська духовість не несла ще в собі спонтанної свідомості власної суверенності, не була духовістю державницькою, хоч перші революційні роки, зокрема роки оновленої української державності, визначаються великою інтенсивністю в стремлінні розбудувати українське життя, зокрема культуру.

Україна покривається сіткою нижчих і середніх шкіл. 1917. р. відкривається Академія Мистецтва; 1918 — перший Державний університет з 4-ма факультетами і Всеукраїнська Академія Наук. Випрацьовується план єдиної української трудової школи. Українізується церква (автокефальна церква), розгортається життя мистецьке і т. д. і т. д.

Тодішні провідні покоління, проте, героїку Крутів, Базару не могли повноцінно розкрити. Зробити це, наповнити зміст Базару, мали покоління нові, що їх духово зродив національний зрив.

*) З огляду на те, що ще передчасно перевести остаточну оцінку процесу української культури, що позначає себе історично під іменем культури націоналістичної — постараюсь тут подати лише головні нарізні цього розвитку. Використовую для цього свої власні статті — „Риси сучасної української духовості“ й „Народжена духовість“, що були розміщені в журналі „Проблем за 1940. рік. Фактичні матеріяли до інших розділів черпав я переважно з Укр. Заг. Енцикл., Нар. Укр. Історії Дорошенка, Історії України, зладженої Голубцем і т. п.

В Крутах і Базарі наповнюється містерія Шевченкового Великого Льоху: „На четверо розкопана, розрита могила . . . Чого вони там шукали, що там схоронили старі батьки? Ех, якби то, якби то найшли те, що там схоронили . . . Не плакали б діти, мати б не журилась . . .“ Кров Крутів і Базару змиває з народу срамотне тавро неволі — зі сокровенних земних глибин, з Могили встає народ, як нація. Під Крутами червлені русичівські щити знову заслоняють дорогу чужому полю. Добі, що була стратила під собою абсолютний ґрунт, Базар і Крути знову навертають авторитет метафізичний, безпосереднє відчуття благословенства Божого. Світ, в якому перестали вже були діятись чуда, світ до отупіння смутний, запалав знову божескістю. Після національного зриву приходить зрив націоналістичний, як його продовження і вивершення. „І мертві встають і шукають хреста, Їх очі розчахнуто-тьмяні, Встає наче поросль струнка і густа — Страшне покоління титанів“ (О. Ольжич).

Україна стає надреальною, волевою, сповненою містичного насичення, спільнотою. Об'єктивні елементи, що з них складається поняття нації (земля, „раса“, мова і т. д.), не вичерпують її суті. Україна — не лише те, що є, але насамперед те, що має прийти. У волеві солідарності нації стоплюються всі названі атрибути в живе ціле, сповнюються божескої рації. Воля ця стає найвищим рушієм і zarazом найвищою правдою життя українця, як одиниці, на землі. Нова українська духовість родиться з волі до чину і з віри в чин! З нап'яття між тим, що є, і тим, що має бути, повстає свідомість незмірності завдань, які належить довершити українству за його історичного післанництва. В процесі самого життя, перемагаючи статику матеріальної дійсності, розкриватиме нове українство свою суть, наповнюватиме своєю волею час, аж поки не зреалізує себе остаточно у власнопідметній суверенній культурі українського націоналізму, що є адекватна українській культурі взагалі, бо є її максимальним вивершенням.

Сьогодні, після закарпатського Березня і після роттердамського Травня, для нікого вже не може бути скритим, які прапори вивершують українське духове життя! Український націоналізм є вісню, довкола якої ферментує цілий творчий процес нового українства і zarazом є він закваскою, що жене маси до творчого чину. Націоналістична духовість, вийшовши від одиниць і гартуючись в глибинах підпілля, вже починає суверенно охоплювати українську дійсність, накидає цій дійсності свою волю згори, стає вірою і насущним хлібом мас.

Духове жуття нації, щоб найповніше могло виявитись історично, має бути зорганізоване: поодинокі ділянки (сектори) духового фронту доповнюватимуть і вивершуватимуть одна одну.

Держава, обов'язком якої піднести на належну височінь духові вартості народу, — отже перебрати опіку всебічного виховання і освіти (гармонійного розвитку інтелекту, почуття і зокрема волі одиниці) — покладе в основу свого шкільництва систему національної обов'язкової школи (становить нову систему виховання, створить єдину Молодечу організацію). Держава сприятиме кожному, хто заслуговує на це, в здобутті якнайвищої освіти, бо що ширші можливості для духового росту має в державі одиниця, то вищого духового насичення така держава є. Зі зростом одиниці зростає суспільство, зі зростом суспільства — нація (держава). Узгляднуючи засаду індивідуальної творчої свободи, нормуватиме держава духово і матеріально творчість ученого й мистця для добра народу. Рівнож — всі роди приватної видавничої діяльності (зокрема преси) і розповсюдження культурного майна.

Останнє двадцятиліття — зокрема останні роки — пророчисто свідчать, що певний процес для органічної національної тоталізації духового життя вже пророблено. Проходив цей процес на двох культурних теренах, відділених один від одного „хинським“ муром — на землях східньо-українських і на землях західньо-українських (разом з еміграцією).

Кадри української інтелігенції опинились поза межами Східніх земель, на землях Західніх або на еміграції. В перші роки повоєнні безпосереднє відчуття збройної традиції тримає ці кадри в духовім піднесенні. Їх маси ентузіастично переключаються на науково-освітню і взагалі культурницьку працю. (Виникають українські школи, розбудовується українська преса тощо). З бігом часу серед частини інтелігенції на еміграції і в краю тратиться патос праці, починається поступово ідейний і моральний розклад, як і в особистому побуті, так і в побуті суспільному (угодовецькі політичні концепції і т. д.). Духову спадщину національного зриву переймає на себе рух націоналістичний і надає новій українській духовості, що з цієї спадщини родиться, живих форм для розвитку.

20-ті роки — започаткування переоцінки вартостей минулого. Валяться спороховнілі ідоли. Провідне місце займає „Вістник“ Донцова. Перші хоробрі нової української літератури стають в опозицію до статичного загалу. Нова духовість шукає нових теренів для своєї експансії, здобуває Буковину, далі Закарпаття, еміграційні терени. В міжчасі в Галичині з'являються „Дажбог“, „Обрії“, „Напередодні“. Націоналістична духовість стихійно росте і, що найважливіше, — глибшає. Націоналістична духовість переходить з опозиції до наступу на демо-лібералістичні та соціалістичні терени. Український парнас збагачується рядом нових імен, — імен з усіх українських теренів. Окрім поезії, починає позначатись нова українська духовість

в прозі, в драматургії, в критиці і частинно — в інших ділянках мистецтва та науки.

Сьогодні часи переоцінки вартости минулого, топлення ідолів, перейдено; терен розчищено; український ідейний суходол одірвано від суходолу московського; сьогодні стоїмо при започаткуванні конструктивної праці — планової розбудови українського духового фронту („Самост. Думка“, „Говерля“ і т. д.).

До того самого ідейного вивершення, хоч і іншими дорогами, дійшов розвиток українського духового життя на березі східньому. „Ми стоїмо плечима до плечей і на чотири боки шаблі“ (Ю. Яновський).

Перші часи режиму на українських землях на сході після примар війни характеризує певний „лібералізм“, як в національно-громадському, так і в національному житті (НЕП), режим робить спробу органічно підпорядкувати собі маси, національно остаточно ще не викристалізовані. Проте, всі спроби співжиття („українізація“ і т. д.) — хоч в поодиноких українських колах виникла надія на поступове переродження режиму (т. зв. зміновиховство) — кінчаються фіаском. Комунізм в короткому часі виявляє свою абсолютну неспроможність зорганізувати українське духове життя і надати йому творчого патосу... Зроджується сатира і памфлет на „пролетарську“ дійсність... „Куди звернуся я — дощі! І мряка! Куди дивлюся я — запорошило ніч“ (М. Хвильовий). В міжчасі розпочинається наступ українського села на переважно ще московське місто. Воскресає національна проблематика і стає осереднім пунктом уваги. Розпочинається процес могутнього національного квашення.

Україна стає поступово реальністю, яка охоплює ціле духове життя одиниці й суспільства і надає цьому життю сили до зросту („романтика вітаїзму“, „безумство хоробрих“). На шлях „правих збочень“ майже тотально стає цілий духовий український фронт. Цей фронт очолює колишній робітник, червоний партизан і основоположник перших на Україні комуністичних угруповань М. Хвильовий. Голосить конечність українській культурі відійти від Москви, переорієнтуватись на Захід, звернутись до власних національних історично-культурних традицій. Виступ Хвильового знаходить собі безпосередню аналогію і в політиці (шумскізм) і в економіці (волобуєвщина). Цей виступ трактують офіційні совєтські чинники, як спробу створити єдиний національний фронт, як наступ на комуністичну партію, на марксизм і лєнінізм. Режим приступає до адміністративного зміцнення свого керівництва духовим процесом на Україні.

Дальші роки характеризуються з одного боку все дужчим тисненням режиму (колективізація, започаткування політичних процесів), з другого боку — активізацією українських національних сил. Починає консолідуватись український національний фронт.

Ідея нації стає вісью, що починає формувати ціле тогочасне життя. Втративши спроможність на найневинніший зовнішній вияв, український письменник приступає до викривленого зображення дійсності. „З кінця 1929. р. я входив до складу фашистської націоналістичної організації . . . я цілком поділяв усі терористичні настанови і фашистську платформу нашої націоналістичної організації“ (зізнання поета Влизька). За офіційними звідомленнями „націоналісти намагались в більш чи менш прихованій формі протягувати й пропагувати контрреволюційну тезу про те, що диктатура пролетаріату в Україні не має ні історичних, ні соціальних передумов . . . Українські націоналісти намагались і в художній літературі сіяти ворожнечу, недовіря до російських робітників . . . Українські націоналісти . . . виступали проти ленінської національної політики на Україні, пропагуючи український шовінізм . . . Націоналісти виступали проти колективізації. Українські націоналісти в художній літературі протягували контрреволюційну тезу про безбуржуазність української нації й ідеалізували стародавню минушину. Вони виступали й пропагували збанкротований лозунг „сборної України“ . . . Українські націоналісти позитивними героями в своїх творах робили націоналістів, куркулів . . . Українські націоналісти в своїх книжках виводили робітників, партію большевиків у негативних рисах, або такими, що викликають до себе сумнів, недовіря . . . Органи диктатури пролетаріату викрили, що цілий ряд письменників входило до складу контрреволюційних організацій, які намагались організувати ряд терористичних актів . . . Зрозуміло, що вся контрреволюційна діяльність була скерована проти диктатури пролетаріату . . . проти більшовицької партії“ (А. Сенченко).

33-го року кінчає демонстративним самогубством Хвильовий своє життя — трагічне мemento для цілої України! Низку найвизначніших представників українського духового життя зліквідовано. Скасовано всі літературні й мистецькі угруповання . . . У глибиннім підпіллі гартується і зростає нова українська духовість . . .

* * *

Духовість дореволюційного нашого минулого, зраціоналізована й змалоросійщена, безсила була прорости свою етнографічну обмеженість. Минувшину сприймала мертвим оком, добро не вмiла і не хотіла відділити від зла, біле від чорного, ставила свічку Богові і чортові (своїм духовим „батьком“ називала Шевченка і того, що заперечував Шевченка!).

І доперва духовість нова, зроджена з вогню Визвольних Змагань, змиває з нашої національної дійсності напластуння подлої буденщини, розсуває тісне склепіння свого часу: в собі

відчуває знову новий зміст своєї історії. Повстає розуміння національної історії не як низки механічно пов'язаних фактів, а як живої героїчної цілості, повстає жива національна традиція, яка поглиблює повноту національного усвідомлення, вирощує форми національного мислення (національний стиль), яка кличе „велике минуле перевищити ще більшим завтра“!

Сьогоднішня українська духовість пізнає себе в своєму національному минулому, а це минуле в собі, й наповнює його: перетоплює його у нову подобу, добре зерно очищає від половини. Для сьогоднішньої української поезії (ранній Тичина, Липа, Ольжич, Лятуринська, почасти київські неокласики) й почасти для театру (спроби сценічних оформлень національних свят) історичною і навіть „мітичною“ точкою опертя, джерелом інспірації є Княжа доба — доба найбільшої нашої політичної експансії та найбільшого духового нап'яття, ідейно і стилєво націоналістичній духовості найближча. Для графіки (Нарбут, Лісовський) такою точкою є доба козацького барока, натомість українська теперішня музика все ще не може переступити межі пізнього (XVIII.-XIX. ст.) фольклору.

Жива національна традиція є джерелом, що вже позначило сьогоднішнє наше мистецтво, і ляже в основу, відповідно трансформоване, цілого нашого побуту, устрою адміністративного („Руська Правда“) і, може, навіть Церкви.

Як і кожна правдива субстанція, шукає українська націоналістична духовість певних форм для реалізації себе. Духове життя наше починає набирати питомого собі способу вислову. З народженням нової духовости родиться новий стиль життя. Триватимуть, проте, довгі роки — може століття — поки його кристалізація остаточно не викінчиться. Стоїмо на початках цього процесу. Не знаємо в деталях, які форми новий стиль прибере. Можемо лише згруба схоплювати його головні зариси і тенденції.

Що глибинніш і безпосередніш переживатимемо свою сучасність, то високіший своїм напруженням повстане стиль. Нещодавне наше минуле стратило стиль, вислів, барву, бо переживає свою добу без емоцій — наподоблює явища (еклектизм), а не родить нові.

Емоційне переживання дійсности й муки вислову — нова українська духовість гартується в огні битв — свідоцтво, що з лона нових поколінь вже повстає новий стиль. В часі знайдуть своє оформлення в ньому в одній цілості не лише всі ділянки нашого духового життя, але й увесь наш побут.

Покищо найнамацальніш дає себе він пізнати, що цілком зрозуміле і об'єктивно виправдане, — в мистецтві, передусім в поезії. Про сучасну українську поезію повним правом можемо говорити, як про поезію нову.

Нова українська поезія насичена волевістю (нага динаміка „Суворости“). Напята у висоти, позбавлена „декоративности“ (власне „бароко“ прийде по віках!), ідеалістична, тужить за гієрархією вартостей, за окресленістю життя, за суцільною індивідуальністю, вивершується — свідомо чи несвідомо — в постать героя, ґенія, вождя (Ю. Яновський)! Усвідомлює стиль „високий“ і „низький“. Прагне (в драмі) зродження трагедії (ми вийшли з доби комедії!). Типізує життя (на сцені — пєси М. Куліша — дієві особи несуть кожна в собі свій власний „мотив“, свою „маску“). Старається „подолати“ побутове і реалістичне мистецтво (Г. Косинка!).

„Міркую про українську белетристику. Думаю так: іде доба романтизму. Хто цього не розуміє, багато втратить. Реалізм прийде, коли з робфаків вийдуть тисячі, натуралізм — коли конче запаскудимо життя“ (М. Хвильовий).

В творчість українського поета починає входити Україна як живе ество, а не як „тема“. Україна стає для нього мірилом добра і зла — замість патріотичної поезії (мистецтва і взагалі духовости) родиться поезія націоналістична.

Старі мистецькі форми, розбиті на складові елементи (слово, звук, барву) знаходять нову синтезу. У Хвильового ця синтеза ще не перетоплена цілковито, часто штучна, смілива, але не органічна. Зате у Яновського — абсолютно злітована. Рівнож у Липи: зміст виливається у тотожню собі форму.

Нова українська духовість вийшла з праджерела буття. Сприймає дійсність через нову синтезу. Прагне висот, є духовістю високого стилю.

* * *

Сьогоднішня боротьба не хатня, а за нову владу і в сфері духовій — за новий світ. Дотеперішня європейська культура (цивілізація) валиться. Намацально елементи розкладу можемо спостерегти з другої половини XIX. ст. — європейський суходол поступово торощиться на ряд островів, не замикає і не вивершує його одна духова баня, замість правди одної і одного морального авторитету виникає кілька правд і кілька авторитетів! Людина, втрачаючи відчуття діяння на собі волі метафізичної, або взагалі зрікається Бога, або починає виповнювати уявлення Бога за власною подобою.

Дотеперішня європейська культура кінця минулого і початку цього століття загубила була віру в свою безсмертність: з попїлу світ повстав, в попїл обернеться. Зі стратою віри в безсмертність тратиться віра в абсолютну правду; замість правд повстає світ півправд та ілюзій, що мають вартість лише релятивну. Це Європа не трагічна, а ідилічна й комедійна. Одиниця перстає жити спонтанно, починає жити поза своїм власним

„я“, аж поки, взагалі, не губить віри в своє духове, особисте існування. Криза доби, що шукала конвульсійно порятунку в найріжноманітніших рецептах, — рецепти ці ще збільшують загальний хаос, бо не стоїть за ними віра, — криза ця виявилась не лише в мистецтві (символізм, футуризм, дадаїзм . . .), науці та інших ділянках культурного фронту, але почала засягати і побут. Європа перестає активно духово жити, інтенсивність її духової експансії послаблюється, тратиться відпорність супроти ідей зпоза її культурного кола („екс оріентем люкс“), Європа стає поступово роздорожжям для ідейних течій різних культурних періодів, (що часто в основних напрямних своїх заперечують один одного), сповнюється, нарешті, свідомости своєї безсилости, і цю безсилість культивує (т. зв. школа покори у Франції).

Весвітянські гасла, які на час були запанували в післявоєнній, „жєневській“ Європі, ще підсилюють загальну нестерпну й задушливу атмосферу брєхні й фальшу, бо в своїй середині ці гасла пустопорожні.

Сьогодні все поставлено на одну карту, іде змагання за саме фізичне буття народів, за остаточну перемогу, за накинєння своєї волі тисячеліттю, за нову світову імперію, за новий Божий Град; і переможе той, чия віра буде твердіша.

Вже не стоїмо ми сьогодні в хвості світових подій безсловесними глядачами. Серед нового змішання язиків говоримо своєю власною мовою, — свідєцтво, що не є ми продуктом конюнктуральним. Якраз зударі сьєгоднішніх годин утвєрджують, що ми є ми. За сьєгоднішніх часів виявляє український народ тверду відпорність. Події останніх років загартували його. Народи, т. зв. „культурніші“ і „свідєміші“ за нас, народи з тяглою політичною традицією за далеко менших катаклізмів, через які їм покладєно перейти, попеліють; а що Україна витримує — зраджєна всіма героїчно боронить свою ідейну суверєнність — в цьому в першій мірі заслуга її духової сили, через безпосереднє відчуття діяння на собі волі абсолютного — волі Отця! Знову на якийсь час не беремо безпосередньої участі в „залізній грі“, з усміхом дивимось на гру світа, стоїмо плєчима до плєчей, стоїмо під брамою свого Города в очікуванні часу. Коли наповниться час, надійде день гніву, заклічємо своє століття на смертельний двобій — „не словами . . . будємо засвідчувати невмирущість стрілецької ідеї“ (Є. Коновалець)! Маємо право згори забрати в майбутньому вирішальний голєс: натуга нашого духа висока й певна.

Світ досі знав нас, як люд, але не знав нас, як націю, — знав нашу плєть (єтнографізм), але не знав нашої субстанції духової, сили волевої. Муситимемо наповнити їх, розкрити їх зміст історичний, поглибити світову дійсність печаттю власної духо-

вості, здійснити себе у віках, мусимо сповнитись глибинної свідомості про незмірність обов'язків, які поклала Божа ласка довершити нам за нашого земного життя. Жити сьогодні мусимо в постійній тривозі духа, мати око розкрите, щоб бачило, ухс — щоб чуло, і віру тверду, як панцир, щоб не спопеліла вона в полум'ї доби, а загартувалась в ньому.

Не знаємо, як конкретно розкриє себе майбутнє, але це майбутнє буде наше, коли житимем у сьогоднішні критичні часи повним духом! Лише в ті часи зріють в нації овочі її муз і палають огнем непереможности леза її мечів, коли нація живе в живій вірі, що слава духовна є істинніша реальність, ніж реальність матеріальна, — що ліпше їй полягти на полі хвали, ніж посрамити власну землю!

„Наша боротьба та смерть на полі хвали залишили б світові на віки вічні спомин великий про нарід лицарів, нарід, що ставить честь та свободу понад усе“ (А. Мельник). „Смирилася душа наша, Жить тяжко в оковах! Встань же, Боже, — поможи нам Встать на ката знову!“ (Т. Шевченко).

**СЕКЦІЯ
МИСТЦІВ, ПИСЬМЕННИКІВ ТА ЖУРНАЛІСТІВ
УНО В ПРАЗІ**

має на складі:

1. Погруддя вождів та Гол. Отамана С. Петлюри з теракоти, висота 18 см.

Ціна за 1 шт. 10 RM.

2. Портрети вождів, Гол. Отамана С. Петлюри, Святослава Хороброго, Поляглих Героїв: З. Коссака, О. Басарабової, Д. Данилишина, В. Біласа. Величина: 35—25, 32—33 см.

Ціна за примірник 1 RM.

3. Шкільні стінні гасла з гарною оздобою

Ціна за 12 штук 2 RM.

4. Листівки: Мужів української історії; Героїв Городка; шкільні; різдвяні. Ціна за шт. 0·10 RM.

5. Книжки: О. Ольжич: „Вежі“, ціна 0·60 RM; В. М-к „Городок Ягайлонський“, ціна 0·50 RM, Др. С. Володимирів: „Українська Земля“ (відбитка з кал. „Сурми“), ціна 0·30 RM; О. Шт.: „Віки говорять“ (відб. з кал. „Сурми“), ціна 0·30 RM; Д. Кардаш: „Український націоналізм“ (відб. з кал. „Сурми“), ціна 0·30 RM; О. Лашенко: „Культурне життя на Україні“ (відб. з кал. „Сурми“), ціна 0·40 RM; М. Бажанський: „Як згинула Ольга Басарабова“ ціна 0·40 RM.

6. Інші видання. На бажання висилаються катал.

Книгарням і кольпортерам дається опуст.

Адреса для замовлень на 4. стор. окладинки.

СЕКЦІЯ
МИСТЦІВ, ПИСЬМЕННИКІВ ТА ЖУРНАЛІСТІВ
УНО В ПРАЗІ

висилає на замовлення такі видання:

	Ц і н а :
1. О. Олесь: Княжа Україна.	2·50 RM
2. І. Ірлявський: Моя Весна.	0·75 „
3. Л. Мосендз: Вічний Корабель.	0·30 „
4. Г. Чупринка: Твори.	3·50 „
5. Ю. Дараган: Сагайдак.	0·75 „
Ю. Сірий: Леся Українка.	0·30 „
Д. Антонович: Триста років українського театру.	2·25 „
Д. Щербаківський: Українське мистецтво.	3·40 „
Модерне українське мистецтво.	1·50 „
В. Січинський: Архітектура старокнязівської доби.	2·50 „
Ф. Вовк: Студії з укр. етнографії та антропології.	5·00 „
С. Смаль-Стоцький: Розвиток поглядів про сімю словянських мов і їх взаємне споріднення.	1·00 „
В. Гармашів: Шкільна гігієна.	1·35 „
Ф. Щербина: Статистика.	2·50 „

Адреса для замовлень на 4. стор. окладинки.

Важливіші помилки

Ст.	рядок	Є	має бути
19	12 згори	„русь і кості	„кості
26	20 „	відпали	відпадають
26	22 знизу	зпричинив	з причини
33	4 згори	зневажаєте	поважаєте
48	14 згори	національному	економічному

**СЕКЦІЯ МИСТЦІВ, ПИСЬМЕННИКІВ
ТА ЖУРНАЛІСТІВ УНО В ПРАЗІ**

готує в найближчому часі до випуску:

**Великий декляматор героїчної
української поезії**

від найдавніших аж до наших часів

БИТИ ГРОМУ ВЕЛИКОМУ

Матеріали в декляматорі розділені за датами
національних свят.

Вибір найкращих текстів з історичних
українських джерел

ЗОЛОТЕ СЛОВО

Великий

ДЕКЛЯМАТОР

для дітей старшого віку.

Названі видання приносять необхідний матеріал
для праці кожного культурно-освітнього діяча
і кожної культурно-освітньої установи.

Ближчі інформації щодо випуску будуть подані в пресі.

**Перший
ЗБІРНИК УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИ-
ТУТУ В АМЕРИЦІ**

Збірник є цінним вкладом в нову українську науку. Складається з актуальних причинків в українознавства:

історії („Українська історіографія“ — М. Андрусяк);

права („Судівництво й кари на Запорозжжі“ — С. Наріжний);

історії суспільної думки (Іван Франко, як критик політичних поглядів М. Драгоманова“ — М. Мухин);

архітектури („Західні впливи в українсь. архітектурі X.—XIII. ст.“ — Л. Красковська) і т. д. та дисциплін технічних.

У Збірнику беруть участь визначні українські фахові сили, переважно з празького наукового осередку: окрім вгорі названих — О. Гайманівський, П. Герасименко, Н. Гнатюк, М. Зайців, О. Кандиба, М. Кушніренко, Є. Онацький.

Ціна за 1 прим. 5 RM.

Замовлення адресувати:

В Протектораті й Німеччині:

**UNO, Praha III., Josefská 2/II., Protektorat,
з допискою: „Бібл“.**

Гроші пересилати:

в Протектораті та Німеччині на вищеподану адресу або залученими складанками.

Замовлення в Генерал-Губернаторстві адресувати:

Postfach 221, Hauptpostamt, Krakau.

а гроші пересилати на адресу:

**Ukrainbank, Krakau, Gertrudestrasse 12/II.,
з допискою „Виховна Бібліотека“, Конто ч. 121,
або складанками Українбанку в тією ж допискою.**